

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра

на тему: РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ
ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0531-3-дн
спеціальності 053– Психологія
Островерхов Дмитро Миколайович
Керівник: д.психол.н., професор Шевченко Н. Ф.
Рецензент: к.психол.н., доц. Железнякова Ю.В.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Островець Дмитро Миколайович

Тема роботи Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта

керівник роботи Шевченко Н.Ф. д.психол.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 886-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення рефлексії; визначити психологічну сутність поняття рефлексивності як властивості свідомості; розкрити характеристики діяльності практикуючого психолога та психологічну сутність поняття «рефлексивність психолога консультанта»; емпірично дослідити особливості прояву рефлексивності психологів-консультантів.
5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця, 3 малюнки
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 1	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 2	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 3	Шевченко Н.Ф., професор		
Висновки	Шевченко Н.Ф., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ Д.М. Островерхов

Керівник роботи _____ Н.Ф. Шевченко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грєдинарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 61 сторінка, 1 таблиця, 3 рисунка, 74 джерела, 6 з них іноземною мовою.

Об'єкт дослідження – рефлексивність особистості.

Предмет дослідження – рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога консультанта.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливості прояву рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога-консультанта.

В основу дослідження було покладено припущення про те, що рефлексивність психолога як структурно складне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного (рефлексивна компетентність), мотиваційного (рефлексивні якості) та діяльнісного компонентів (рефлексивні дії), та виступає чинником розвитку особистості психолога-консультанта.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, класифікація, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та емпіричних даних з проблеми).

Наукова новизна полягає у тому, що досліджено особливості прояву рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога консультанта; розроблено структурну модель рефлексивності практикуючого психолога; розширено, уточнено та доповнено вивчення наступних особистісних утворень: самосвідомість, самопізнання, емпатія, особистісні цінності, комунікативні здібності; набуло подальшого розвитку вивчення феномену рефлексії та рефлексивності в контексті професійної діяльності психолога.

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ, РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ,
РЕФЛЕКСИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ, РЕФЛЕКСИВНІ ЯКОСТІ,
РЕФЛЕКСИВНІ ДІЇ, ОСОБИСТІСТЬ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

SUMMARY

Ostroverkhov D. Reflexivity as a Development Factor of Personality of Counseling Psychologist

The qualification work consists of an introduction, three sections, conclusions, and a list of references. The total volume of work is 61 pages. The work is illustrated with 1 table, 3 illustrations. The list of references consists of 74 items, 6 of which are in a foreign language.

The study is based on the assumption that the reflexivity of a psychologist as a structurally complex entity is determined by the harmonious development of cognitive (reflective competence), motivational (reflective qualities) and activity components (reflexive actions), and acts as a factor in the development of the personality of a psychologist-consultant.

The research object: personality reflexivity.

The research subject: reflexivity as a development factor of personality of counseling psychologist.

The research goal is: to theoretically substantiate and empirically investigate the peculiarities of the manifestation of reflexivity as a factor in the development of the personality of a counseling psychologist.

The research tasks are:

1. Analyze theoretical and methodological approaches to the study of reflexivity.
2. To determine the psychological essence of the concept of reflexivity as a feature of consciousness.
3. To reveal the characteristics of a practicing psychologist and the psychological essence of the concept of "reflexivity of a counseling psychologist."
4. To empirically investigate the peculiarities of the manifestation of reflexivity of counseling psychologists.

Part 1 "Theoretical and methodological aspects of the study of personality reflexivity" considers scientific approaches and concepts to the study of reflexivity; researches reflexivity as a feature of consciousness.

Part 2 "Theoretical basics of studying reflexivity of counseling psychologists" explains psychological characteristics of the activity of a practicing psychologist; determines reflexivity as a factor in the personality development of a counseling psychologist.

Part 3 "Empirical Study of reflexivity reflexivity as a development factor of personality of counseling psychologist" shows methodical provision of research; provides the study of the peculiarities of the manifestation of reflexivity of counseling psychologists. Summarized results of the study of reflexivity of counseling psychologists are given in the conclusions.

Key words: reflexivity, personality reflexivity, reflective competence, reflective qualities, activity components, personality of a counseling psychologist.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	10
1.1. Наукові підходи та концепції до вивчення рефлексії.....	10
1.2. Рефлексивність як властивість свідомості.....	21
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ У ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ	30
2.1. Психологічні характеристики діяльності практикуючого психолога.....	30
2.2. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта..	37
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА.....	46
3.1. Методичне забезпечення дослідження	46
3.2. Вивчення особливостей прояву рефлексивності у психологів-консультантів.....	49
3.3. Узагальнені результати дослідження рефлексивності психологів.....	55
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, який характеризується значними політичними та соціально-економічними змінами, професія психолога у стає все більш затребуваною та багатоаспектною. Це висуває додаткові вимоги до його індивідуально-психологічних особливостей, до рівня розвитку цілого комплексу професійно важливих якостей.

Незважаючи на достатньо «молодий» вік професії практикуючого психолога в Україні, сучасне суспільство все частіше висуває суворі вимоги щодо високого рівня професіоналізму фахівця цієї сфери (О. Бондаренко, С. Максименко, В. Панок, Н. Пов'якель, Ю. Приходько, Н. Чепелева, Н. Шевченко та ін.). Ядерним утворенням системи здібностей до професійної діяльності психологів є їхня рефлексивність, від рівня якої залежить сформованість власне особистості професіонала – суб'єкта професійної діяльності у галузі психології, його професійно важливих якостей (Л. Маскалева). Дослідники проблеми професійного становлення практикуючого психолога підкреслюють провідну роль самопізнання особистості у цьому процесі, наголошуючи, що саме рефлексивна діяльність, як зовнішня так і внутрішня, дає змогу зробити професійне становлення активним, творчим й особистісно значущим процесом.

В науковій літературі проблема професійного розвитку особистості психолога досить широко представлена як загальнотеоретичними підходами (Г. Балл, О. Бондаренко, С. Максименко, П. М'ясоїд, В. Панок, Н. Пов'якель, М. Смульсон, Н. Чепелева, Т. Хомуленко та ін.), так і чисельними прикладними дослідженнями (Л. Долинська, М. Марусинець, Т. Піроженко, Т. Титаренко, Ю. Швалб, Н. Шевченко та ін.). У роботах зазначених авторів висвітлені

питання особистісного зростання психологів, формування професійного мислення, комунікативної компетентності, ціннісно-сислової сфери, професійної свідомості тощо. Майже всі автори наголошують на необхідності формування рефлексивності як умови професійної успішності практикуючих психологів. Водночас, особливості прояву рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога-консультанта залишаються недостатньо дослідженими у сучасній психолого-педагогічній теорії і практиці.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення зумовили вибір теми дослідження: *«Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога консультанта»*.

Об'єкт дослідження: рефлексивність особистості.

Предмет дослідження: рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога консультанта.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості прояву рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога-консультанта.

В основу дослідження покладено наступне припущення про те, що рефлексивність психолога як структурно складне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного (рефлексивна компетентність), мотиваційного (рефлексивні якості) та діяльнісного компонентів (рефлексивні дії), та виступає чинником розвитку особистості психолога-консультанта.

Для досягнення поставленої мети та згідно з висунутою гіпотезою нами визначено наступні завдання:

1. Здійснити аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення рефлексії.
2. Визначити психологічну сутність поняття рефлексивності як властивості свідомості.

3. Розкрити характеристики діяльності практикуючого психолога та психологічну сутність поняття «рефлексивність психолога консультанта».

4. Емпірично дослідити особливості прояву рефлексивності психологів-консультантів.

Методи дослідження: *теоретичні*: аналіз, класифікація, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та емпіричних даних з проблеми; Серед *емпіричних* методів – тестування за психодіагностичними методиками: визначення індивідуальної міри рефлексивності (А. Карпов); опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонт'єв, О. Лаптева, Е. Осін, А. Саліхова); Методика «Самооцінка рефлексивних умінь» (Л. Маскалева); *методи математичної статистики*: описова статистика, кореляційний аналіз за критерієм Пірсона.

Експериментальна база дослідження. Вибірку досліджуваних склали 17 психологів-консультантів віком 30-36 років волонтерської організації «Я є Допомога» м. Дніпро.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *досліджено* особливості прояву рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога консультанта;

- *розроблено* структурну модель рефлексивності практикуючого психолога;

- *розширено, уточнено та доповнено* вивчення наступних особистісних утворень: самосвідомість, самопізнання, емпатія, особистісні цінності, комунікативні здібності;

- *набуло подальшого розвитку* вивчення феномену рефлексії та рефлексивності в контексті професійної діяльності психолога.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 61 сторінка. Робота проілюстрована 1 таблицею, 3 рисунками. Бібліографічний список складається з 74 найменувань, 6 з яких іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Наукові підходи та концепції до вивчення рефлексії

Здатність до рефлексії є одним з найважливіших атрибутів особистості, а здатність до рефлексії – професійно важливою якістю для представників певних професій. Практична психологічна діяльність включає в себе рефлексію як обов'язковий структурний елемент, а рефлексивність психолога-консультанта є обов'язковою умовою її здійснення. Зазначене вимагає прояснення співвідношення понять «рефлексія» та «рефлексивність».

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчив відсутність у науці єдиного підходу до розуміння і вивчення феномену рефлексії. Уявлення про рефлексію активно розроблялося у німецькій класичній філософії. Так, І. Кант у роботі «Критика чистого розуму» заклав основи рефлексивного мислення. Свідомість розглядалася філософом як джерело рефлексії. Підкреслюючи аналітичний характер рефлексії, І. Кант стверджував, що всі судження та порівняння потребують рефлексії. На думку науковця, існують два основні напрямки людського пізнання: чуттєвість та розум. За допомогою чуттєвості предмети людині даються, а розумом вони мисляться [1].

Саме І. Кант вперше висловив думку про неоднорідність рефлексії та підкреслюючи, що в основі її різновидів лежать різні пізнавальні здібності. В цілому, в працях філософа рефлексія набула гносеологічної форми і стала розглядатися як форма пізнання.

I. Фіхте також наголошував на ролі рефлексії у становленні особистості, підкреслюючи творчий характер рефлексії. На думку філософа, за допомогою рефлексії людина може створити образ певної речі, уявити та створити її.

В працях Г. Гегеля рефлексія розглядається в межах загальної картини функціонування і розвитку духу. Згідно з позицією філософа, рефлексія необхідна при переході від дії до поняття, вона зникає в ході формулювання рішення, оскільки визначеність бажання знята і покладена на рішення. Тут рефлексія вперше характеризується не лише як категорія мислення, але й як емоційно-особистісна категорія [13].

В цілому, філософами підкреслювалася процесуальність рефлексії, її динамічність і можливість виходу за межі безпосереднього сприйняття до загального споглядання.

Видатний філософ Дж. Дьюї [16], представник філософії прагматизму, представив нове розуміння рефлексії як моралі, сутність якої полягає у здатності людини до саморегуляції поведінки при опорі на свою індивідуальну шкалу цінностей та інтересів. Науковець вбачав у рефлексії «інструмент» пристосування людини до середовища, засіб досягнення успіху, та характеризував рефлексію як оцінку основ власних переконань.

Досить часто рефлексія характеризується як інтроспекція. Так, англійський філософ Дж. Локк, один з родоначальників методу інтроспекції, вважав, що існують два джерела всіх людських знань: об'єкти зовнішнього світу і діяльність власного розуму. На об'єкти зовнішнього світу люди спрямовують свої зовнішні почуття й у результаті отримують враження (ідеї) про зовнішні речі. Діяльність же розуму (мислення, сумнів, віра, міркування, пізнання, бажання) пізнається за допомогою рефлексії як особливого внутрішнього почуття [29].

Під інтроспекцією мається на увазі метод вивчення властивостей свідомості завдяки рефлексивного спостереження. Інакше кажучи, всяка

рефлексія, спрямована на вивчення закономірностей психіки, є інтроспекцією, а, самоспостереження, що не має такої мети, є рефлексією.

У роботах вітчизняних філософів наголошується, що рефлексія виступає необхідною умовою теоретичного пізнання світу, оскільки лише у науковому мисленні рефлексивний аналіз мисленневих засобів свідомо застосовується і є самостійним способом духовної діяльності. Рефлексія є переходом від безпосереднього до всезагального, джерелом нового знання [14].

Предметом психологічних досліджень рефлексія стала у 20-х роках ХХ століття. В цей період склалося неоднозначне ставлення до проблематики рефлексії – від повного заперечення необхідності її дослідження до визнання її основним психологічним методом. Слід також відзначити різність підходів до вивчення рефлексії в зарубіжних та вітчизняних науковців. Так, у зарубіжній психології цей феномен зазвичай досліджується в аспекті інших проблем (Р. Вікланд, С. Дьювел, М. Евенс, Н. Кантор, М. Розенберг та ін.).

Одним із перших до психологічного вивчення рефлексії звернувся А. Буземан, визначивши її як перенесення переживання з зовнішнього світу на себе. Науковець вперше запропонував виокремити психологію рефлексії як самостійну галузь досліджень. Однак перший систематичний виклад філософських та психологічних уявлень про рефлексію було здійснено бельгійським філософом у 1948 р. А. Марком у праці «Психологія рефлексії» [45].

В рамках суб'єктно-діяльнісного підходу (С. Рубінштейн) рефлексії відводиться провідна роль у самодетермінації людини. Виникнення свідомості пов'язується з виділенням із життя і безпосереднім переживанням рефлексії на навколишній світ і на саму себе.

З появою рефлексії С. Рубінштейн пов'язував філософське осмислення життя через розгляд таких аспектів:

- онтологічного – пізнання людиною себе відображено через інших;

- гносеологічного – інтроспективне проникнення людиною у переживання власної свідомості;
- методологічного – дія зовнішніх причин через внутрішні умови (принцип детермінізму);
- екзистенціально-етичного – побудова життя на свідомій основі (філософський відтінок вчинків, відповідальність за хід свого життя).

Пізні праці видатного швейцарського психолога Ж. Піаже присвячені вивченню розвитку рефлексивного мислення, здатності людини до рефлексивної абстракції. Згідно з позицією науковця рефлексивне мислення – це процес, що здійснюється на основі знання суб'єктом логічних законів зв'язку об'єкта з направленою на нього дією і на основі усвідомлення необхідності такого зв'язку. Усвідомлення є процесом концептуалізації – реконструкцією схеми дії та перетворенням її у поняття [57].

Рефлексія є необхідною умовою продуктивності процесу спільно розподіленої мисленнєвої діяльності. Звернення до досвіду і результатів, отриманих іншими людьми, необхідно для досягнення об'єктивності оцінки результатів, отриманих у власному досвіді. Людина не просто присвоює соціально апробоване вирішення проблем, а сама стає творцем нового оригінального продукту. В таких випадках людина звертається до іншої людини з метою верифікації результатів (соціальна апробація отриманих результатів). Отже, продуктивне мислення вимагає рефлексії як адекватної самооцінки результатів з позиції іншої людини [46].

Психологічний зміст рефлексії відображає багатий спектр ознак і властивостей, що свідчить про важливість та унікальність місця і ролі рефлексії в структурі особистості. Рефлексивні процеси присутні в усіх сферах психологічної дійсності, у зв'язку з чим відзначається різноманітність трактувань рефлексії, класифікацій підходів до її вивчення. Водночас, якщо

розглядати рефлексію як інтегральне психічне утворення, зникає спірність і проблематичність об'єднання різних класифікацій.

Рефлексія розглядається як пояснювальний принцип функціонування свідомості, мислення, творчості, спілкування. Наприклад, продуктивність мислення значною мірою залежить від реалізації рефлексивної позиції суб'єкта мислення, від його особистісних смислів (О. Леонт'єв).

Вітчизняна дослідниця Л. Маскалева [41] зауважує, що рефлексія як «дзеркало» відображає всі особистісні зміни та стає основним засобом саморозвитку, умовою і способом особистісного зростання. Наявність рефлексії дозволяє людині свідомо знаходити вирішення завдань, планувати, регулювати і контролювати своє мислення (зв'язок із саморегуляцією мислення); дозволяє оцінювати не тільки істинність думок, а й їх логічну правильність. Так, суб'єкт може рефлексувати:

- уявлення про внутрішній світ іншої людини та про причини її вчинків;
- рольову структуру та організацію колективної взаємодії;
- власні вчинки та образи Я;
- особисті способи дій.

Процес рефлексії має певну послідовність розгортання, яка дозволяє: оцінити емоційний стан особистості; відновити послідовність подій під час певного процесу; проаналізувати труднощі, які виникли в певній ситуації; зафіксувати отримані результати. Отже, логіка розгортання рефлексії передбачає проходження певних етапів, які дозволяють якомога ефективніше запуснути рефлексивні механізми [58]:

- репродукція стереотипів, що актуалізує смислові структури Я при входженні суб'єкта в проблемно-конфліктну ситуацію та при її розумінні;
- регресія переживання цих смислів при апробації різних стереотипів досвіду і шаблонів дій;

- кульмінація натхнення при дискредитуванні смислових структур Я у контексті виявлених суперечностей;
- прогресія самосвідомості при конструктивному подоланні протиріч через осмислення цілісним Я проблемно-конфліктної ситуації та себе у ній;
- продукція інновації – реалізація заново набутого смислу через подальшу реорганізацію змістів особистісного досвіду і дієве, подолання протиріч проблемно-конфліктної ситуації.

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити основні напрямки дослідження рефлексії:

1. Кооперативна рефлексія (Т. Жовковська, Р. Лепа, О. Мосієнко, О. Русінова, Л. Шемаєва та ін.) належить до галузі психології управління, педагогіки, проектування колективної діяльності і кооперацію спільних дій суб'єктів цієї діяльності. Рефлексія в рамках цього напрямку розглядається як «вихід» суб'єкта з процесу діяльності у зовнішню, нову позицію щодо виконаних дій та майбутньої діяльності. Тут акцент робиться саме на результатах, а не на процесі рефлексії.

2. Комунікативна рефлексія (М. Варбан, М. Васильєва, М. Корнєв, Н. Привалова) вивчається в дослідженнях соціально-психологічного плану у зв'язку з проблемами соціальної перцепції, емпатії та міжособистісного сприйняття.

3. Особистісна рефлексія (М. Боришевський, М. Заброцький, Т. Комар, С. Максименко, Н. Пов'якель, Н. Шевченко). В рамках цього напрямку досліджуються власні вчинки суб'єкта, образ власного «Я», проблеми розвитку свідомості та самосвідомості. Науковцями виділяються певні етапи розгортання особистісної рефлексії: осмислення ситуації як нездійсненої; апробування особистісних стереотипів (шаблонів дії) та їх дискредитація; переосмислення особистісних стереотипів, проблемної ситуації і самого себе у ній заново. Процес переосмислення виявляється у зміні ставлення суб'єкта до самого себе,

до власного «Я» і реалізується у вигляді зміни ставлення до власних знань, умінь. При цьому, переживання конфліктності призводить до мобілізації ресурсів «Я» задля рішення завдання.

4. Інтелектуальна рефлексія (М. Фуко, Ю. Швалб). В межах цього напрямку вивчаються знання про об'єкт і способи дії з ним.

5. Екзистенціальна і культуральна рефлексія (В. Франкл, М. Хайдеггер), об'єктом якої є глибинні, екзистенційні смисли особистості.

В розглянутих підходах рефлексія виступає як мета-якість, мета-процес та мета-стан, що виконує певні функції. На думку багатьох науковців включення рефлексивних функцій у діяльність ставить суб'єкта у позицію дослідника щодо власної діяльності. Рефлексія проявляється у здатності суб'єкта до самоаналізу та осмислення підстав власних дій, системи своїх відносин з навколишнім світом. Дослідниками [11, 19, 29, 32] визначаються такі функції рефлексії:

- інтегруюча – розкривається у співорганізації інших процесів регуляції діяльності, інтеграції інших якостей особистості у цілісні синтети.

- диференціююча функція, яка забезпечує можливість психіки виділяти у собі самій певні властивості і репрезентувати як власні специфічні.

- конструктивна – забезпечує процес пошуку та встановлення мисленнєвих зв'язків між існуючою ситуацією та світоглядом особистості.

- контролююча – зумовлює процес встановлення та перевірки зв'язків між існуючою ситуацією та світоглядом особистості.

Вищезазначені функції властиві рефлексії в цілому, однак кожний її вид також виконує певну функцію. В залежності від цього виокремлюються такі форми рефлексії [41]:

- Функції в часі. За цим критерієм виділяють ситуативну, ретроспективну і перспективну рефлексії. Ситуативна виявляється у мотивації і самооцінці, забезпечує включеність суб'єкта у ситуацію, осмислення її елементів,

співвіднесення суб'єктом власних дій з предметною ситуацією, координація та контроль елементів діяльності відповідно до мінливих умов.

Ретроспективна рефлексія служить для аналізу та оцінки вже виконаної діяльності, минулих подій. Рефлексивна робота спрямована на більш повне усвідомлення, розуміння і структурування отриманого досвіду (мотивів, умов, етапів та результатів діяльності, виявлення можливих помилок, аналізу причин власних невдач та успіхів).

Перспективна рефлексія характеризується роздумами про майбутню діяльність, плануванням, вибором найбільш ефективних способів, що спроектовані у майбутнє.

- Функції у спілкуванні. За цим критерієм виділяють внутрішньосуб'єктні та міжсуб'єктні форми рефлексії [17]. Внутрішньосуб'єктні форми виконують коригувальну, виборчу і додаткову функції при вирішенні завдання. Міжсуб'єктні форми представлені кооперативною, змагальною і протидіючою функціями рефлексії.

- Особистісні функції. Рефлексія в області самосвідомості, зокрема три її рівні: відображення з подальшим конструюванням особистісних смислів; усвідомлення себе як самостійної особистості, відмінної від інших; усвідомлення себе як суб'єкта комунікативного зв'язку й аналіз можливостей і результатів власного впливу на оточуючих.

- Діяльнісні функції. Рефлексія способу дії (аналіз технологій та принципів дій, які застосовує особистість для досягнення будь-яких цілей) і рефлексія професійної діяльності (аналіз та фіксування рівня свого професійного розвитку і саморозвитку, здатність фахівця займати аналітичну позицію щодо власної професійної діяльності).

Вітчизняний науковець М. Варбан [6] виділяє наступні аспекти рефлексії професійного становлення:

- предметний – рефлексія структури професійних інтересів, цілей, очікувань особистості; рефлексія навчально-професійних дій, результатів, досягнень; рефлексія професійно важливих якостей;

- змістовий – рефлексія в процесі професіоналізації; проблеми і протиріччя професійного становлення; чуттєве переживання та самооцінка виявлених, усвідомлених структурних одиниць Я;

- операційний – інтелектуальна, рефлексивна і практично-дійова активність задля знаходження, аналізу, синтезу, насичення змісту Я.

В рамках узагальнюючої концепції А. Карпова рефлексія кваліфікується як особлива, специфічна психічна реальність, що синтезує в собі процеси, якості, стани.

Українська дослідниця Л. Маскалева [41] зазначає, що всі види рефлексії активізуються за умови створення установки спостерігати та аналізувати власне пізнання, поведінку і розуміння цієї поведінки іншими. При цьому, найбільш загальними способами процесу рефлексії є вираження припущення, сумнівів, питань.

Систематизуючи дослідження рефлексії, Л. Маскалева формулює певні висновки. Так, рефлексія передбачає:

- вихід зі сформованого мислення, реальності, даючи можливість ніби з іншої площини схематизувати проблемну ситуацію;

- настанову на розвиток, зміни, продуктивне мислення, що протистоять настанові на відтворення сформованих способів дій;

- специфічне пояснення власної діяльності і мислення з позиції їх розвитку.

Основними характеристиками рефлексії як процесу, на думку Л. Маскалевої, є: обумовленість проблемною ситуацією; спрямованість на предмет; парціальність; вихід у надситуативну позицію; вихід за межі власного

Я; діалогічність; усвідомлення себе у видах власної діяльності; проектування нових схем діяльності та оцінка їх ефективності.

Рефлексія синтезує в собі всі інтегральні процеси і вбирає їх у себе в якості операціональних компонентів, зокрема:

- цілеспрямованість і цілеутворення;
- здатність передбачення результатів діяльності;
- прийняття рішення про засоби і способи діяльності, що характеризує свободу вибору суб'єкта діяльності;
- прогнозування можливих змін своїх дій, умов та результатів діяльності, що характеризують усвідомленість суб'єктом власних дій;
- планування діяльності, що включає можливі сценарії, варіанти її розгортання;
- програмування діяльності – вибір певного варіанту розгортання діяльності, його часову організацію;
- контроль і самоконтроль (звітність у своїх діях);
- корекція діяльності через порівняння реально отриманих результатів з ідеальною метою та передбачуваними результатами.

Отже, в якості процесу рефлексія диференціюється на систему операціональних засобів її реалізації і одночасно ґрунтується на синтезі інтегральних процесів. Серед компонентів рефлексивного процесу визначають такі [42, 46, 50, 64]: ідеальна модель кінцевої мети діяльності; усвідомлення власного попереднього досвіду; з'ясування необхідних перетворень для наближення усвідомлених характеристик особистого досвіду до ідеальної моделі; планування діяльності; аналіз плану; передбачення (антиципація) очікуваного результату; оцінка ступеня задоволеності очікуваним результатом.

На думку А. Карпова, стан рефлексування, на відміну від інших психічних станів, принципово не має власного змісту. Це – форма, яка безпосередньо пов'язана з механізмом усвідомлення, саме тому рефлексія – форма, що сама

стає змістом. Таким змістом і виступає усвідомлення, презентація свого внутрішнього світу собі ж самому. Рефлексія як психічний стан є похідною від деякого іншого стану, стан другого порядку відносно того, що підлягає рефлексуванню.

Аналіз наукових праць з проблеми дослідження засвідчив, що більшість дослідників [1, 7, 26, 29, 32, 42, 64, 68] одностайні в тому, що під впливом рефлексії особистість (та її життя загалом) якісно змінюється. В цьому аспекті рефлексія виступає як інтегрована особистісна здатність, що поєднує три аспекти: інтелектуальний (сукупність знань суб'єкта про самого себе), емоційно-ціннісного (інтерпретація, оцінка особистістю власних якостей, станів, дій, учинків, вироблення на цій основі ставлення до себе), регулятивного (здатність особи регулювати власну діяльність та поведінку). Отже, рефлексія є одночасно формою, процесом та результатом реконструкції суб'єктом об'єктних відносин, де результатом є підтвердження існуючих та поява нових знань про себе.

1.2. Рефлексивність як властивість свідомості

Аналіз літератури засвідчив наявність поліфункціонального трактування терміну «рефлексія», що обумовлює необхідність конкретизації поняття О. Зімовіним та Є. Заїкою [24] здійснено аналіз співвідношення понять «рефлексія» та «рефлексивність» та наведено три варіанти їх співвідношення:

- 1) тотожність понять, використання їх як слів-синонімів;
- 2) рефлексія є більш широким поняттям, ніж рефлексивність (наприклад, за А. Карповим, рефлексивність є одним із модусів рефлексії);
- 3) рефлексивність є більш широким поняттям, ніж рефлексія (Е. Гідденс, М. Фуко) і розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе.

Кожний з наведених варіантів відображає певні сторони рефлексивності та задає подальші вектори розгляду цього феномену. Так, перший варіант спрямовує на розгляд рефлексивності як рефлексії, тобто рефлексивного, творчого, морально обумовленого мислення як процесу самопізнання, самоаналізу, самоідентифікації тощо. Другий варіант визначає рефлексивність як модус рефлексії, що породжується у процесі рефлектування, та виражає особливий психічний стан як інтегральна психічна якість. Третій варіант задає вектор розгляду рефлексивності як мета-системного утворення. Будучи імпліцитно поєднані, ці варіанти виражають сутність рефлексивності як професійно важливої мета-якості практикуючого психолога.

Серед науковців спостерігається інтерес до проблематики рефлексії професійної діяльності та рефлексивності як можливості існування рефлексії та результату її розвитку. Рефлексивність, в якості результату розвитку рефлексії професійної діяльності, сприяє розвитку в особистості фахівця професійно важливі якості, що, в свою чергу, сприяє формуванню індивідуального стилю діяльності.

В межах гуманістичного підходу (Р. Асаджиолі, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) рефлексивність кваліфікується як найважливіша особистісна властивість, яка забезпечує самоактуалізацію та самовдосконалення.

Вітчизняні науковці Є. Заїка та О. Зимовін [24] розглядають рефлексивність особистості як здатність спрямовувати власну діяльність на саму себе та власні особливості.

З позиції Т. Ткач [59], предметом рефлексивного процесу є створення особистістю свого власного досвіду, що інтегрує в собі поняття, способи діяльності, творчий досвід та особистісну позицію.

Отже, в науковій літературі виокремлюються три основні варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». У першому, найбільш історично ранньому, вони тотожні. У другому, рефлексія виступає як більш

широке поняття, ніж рефлексивність, а рефлексивність виступає модусом рефлексії. У третьому варіанті, рефлексивність характеризується як більш широке поняття та розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе.

Розглянемо питанні співвідношення специфічних властивостей рефлексивності та рефлексії.

Відповідно до Психологічного словника [53], рефлексія є процесом самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів. Ключові слова в цьому визначенні: процес та самопізнання, які відображають принаймні три властивості рефлексії. По-перше, її динамічність та дискретність. В одній ситуації суб'єкт виявляється здатним до самопізнання і воно «запускається», а в іншій – ні. По-друге, чітка спрямованість, предметність рефлексії: суб'єкт рефлексує конкретну проблему, спосіб вирішення завдання, дію, власну якість тощо. По-третє, зв'язок із пізнавальною сферою: рефлексія постає як різновид пізнавальної діяльності суб'єкта, хоча і спрямованої на самого себе.

Поняття рефлексивності є більш новим у психології та його зміст досі не конкретизовано. А. Карповим здійснено спробу визначення рефлексивності як системної психічної властивості, яка є інтегрованим симптомокомплексом більш простих психічних властивостей, що характеризується власною динамікою, способами розгортання (рефлексивними стратегіями) та положенням в підсистемі здібностей.

Виходячи з такого визначення, рефлексивність є властивістю, а рефлексія – процесом. У такому разі рефлексивність стає узагальненою рефлексією, умовою її можливості для суб'єкта, здатністю до рефлексії. Визначення, запропоноване А. Карповим, дозволяє виокремити в якості властивості рефлексивності її системність, інтегрованість. В цьому випадку рефлексія є конкретним проявом рефлексивності на рівні психічного процесу. Якщо рефлексія завжди спрямована на предмет, то рефлексивність – узагальнена.

Інша характеристика, яка відрізняє рефлексивність від рефлексії, на думку Є. Заїки та О. Зімовіна, – її континуальність. Рефлексія може проявлятися у певній ситуації, а в іншій – не проявлятися, вона дискретна, парціальна. На відміну від неї рефлексивність є загальнолюдською здатністю але у різних особистостей вона має різну міру вираженості. Отже, якщо рефлексія – процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу, це вона надає іменнику «пізнання» префікс «само» [22].

Рефлексія співвідноситься завжди із тим змістом на який вона спрямовується. Рефлексивність же ніколи не співвідноситься з конкретним змістом рефлексії, тобто з окремими предметами, її змістом є цілісна особистість. Таке положення, наголошують Є. Заїка та О. Зімовін [зімовін], вимагає введення поняття «рефлексивність особистості». Таким чином, рефлексивність особистості – це здатність особистості до спрямування власної діяльності на саму себе, власні особливості, тобто рефлексивність забезпечує особистості можливість самоконструювання, саморозвитку, самодетермінації. Водночас, вона може мати не лише конструктивний, а й деструктивний характер, наприклад коли у процесі саморозвитку особистість викорінює особливості, які заважають успішності її діяльності.

Таким чином, рефлексивність характеризується інтегрованістю, системністю та континуальністю, на відміну від динамічності, дискретності та спрямованості рефлексії. Рефлексивність виступає узагальненою можливістю рефлексії та, на відміну від неї, співвідноситься не з конкретним змістом діяльності, а з системною цілісністю особистості. Як особистісна властивість рефлексивність забезпечує їй можливість спрямування власної активності на саму себе.

Розглянемо психологічні характеристики рефлексивності особистості.

Інтегрованість та системність рефлексивності значно ускладнюють її психологічну характеристику. Саме тому її доцільно досліджувати на всіх рівнях організації психічної реальності.

А. На рівні життєдіяльності суб'єкта. За С. Рубінштейном, спочатку людина існує «всередині життя», встановлюючи ставлення до його окремих явищ. Виникнення рефлексивності є вирішальним моментом, який дає людині змогу свідомо організувати власне життя, перейти від зовнішньої детермінації життєдіяльності до внутрішнього самоспричинення.

Б. На рівні задіяння особи у соціальні стосунки. Британський соціолог Е. Гідденс (A. Giddens), аналізуючи трансформацію ідентичності в сучасних соціальних умовах, дійшов висновку, що вона може бути зрозумілою тільки в термінах конструювання Я, самості як рефлексивного проекту. Останній сутнісно полягає в тому, що індивід повинен обирати свою ідентичність серед стратегій і виборів, які пропонуються абстрактними системами. Рефлексивно привласнене знання приводить до якісної зміни внутрішньоособистісних психологічних процесів, творить індивідуальне Я як рефлексивний проект.

В. На рівні діяльності. Рефлексивність може розглядатися як особливий процес та структура діяльності, а також як принцип розгортання схем діяльності. Основою для здійснення рефлексивної діяльності є так званий рефлексивний вихід (вихід з колишньої позиції діяча і перехід в нову позицію – зовнішню). Нова позиція діяча, яка характеризується відносно його колишньої позиції, буде називатися «рефлексивною позицією», а знання, що виробляються в ній, будуть «рефлексивними знаннями», оскільки вони беруться відносно знань, вироблених у першій позиції.

Г. На рівні регуляції психіки та поведінки. У підході А. Карпова не тільки теоретично обґрунтовується значущість рефлексивності для саморегуляції, але й цей погляд отримує емпіричне і прикладне значення. Рефлексивність

розглядається як найважливіша регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо вибудовувати свою життєдіяльність. Саме завдяки їй суб'єкт отримує здатність керувати закономірностями свого функціонування або впливати на них.

Д. На рівні навчальної діяльності. Важливого значення для організації навчальної діяльності особистості набуває поняття рефлексивного контролю, яке розробляється Є. Заїкою та О. Зімовіним. Сутність такого контролю полягає у постійній пильній увазі студента до способів власної навчально-пізнавальної і творчої діяльності, що вимагає детальної розповіді про це однокурсникам та викладачеві. С. Максименко вказує на важливість методологічної рефлексії процесів розвитку та навчання особистості у масштабах побудови цілісного освітнього процесу.

Е. На рівні мислення. Г. Костюк, опрацьовуючи концепт «розуміння», відзначав, що важливу роль в успішному перебігу розуміння відіграє вміння аналізувати свій власний процес мислення, контролювати його течію, перевіряти його результати й застосовувати їх на практиці. А це означає, що ефективне мислення має бути рефлексивним.

В цілому, рефлексивність на рівні мислення первинно передбачає вміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії, тобто розвинену здатність актуалізувати мисленнєву дію у проблемній ситуації (Г. Костюк, А. Фурман та ін.). У цьому випадку рефлексивність у форматі мислезреалізування особистості отримує смислове наповнення.

Таким чином, рефлексивність присутня на всіх рівнях функціонування психічної реальності, саме вона визначає спосіб життєдіяльності суб'єкта, соціальну ідентичність, трансформацію діяльності та саморегуляцію особистості, процеси навчання і розвитку, інтелектуальні та мисленнєві акти, забезпечує сталість, розвиток і самоорганізацію цієї реальності.

Розглянемо питання класифікації проявів рефлексивності у психічній діяльності. Наскрізний характер, властивості інтегрованості та системності рефлексивності, вказують на різноманіття її проявів [22, 24].

1. Найпростішою класифікацією психічних явищ є їх розподіл на пізнавальні, емоційні, мотиваційні та регуляційні. Звідси очевидно, що рефлексивність може знаходити власне вираження у пізнавальній (наприклад, особистість здатна усвідомлювати те, яким чином вона запам'ятовує щось, а потім ця інформація також стає предметом запам'ятовування), емоційній (уможлиблює самоствавлення особистості, а також усвідомлення її станів, настроїв тощо), мотиваційній (актуалізує потреби, мотиви, цілі, установки тощо) і регуляційній сферах (забезпечує усвідомлення наміру, контроль за виконанням дії, надає сенсу вольовому зусиллю та ін.).

2. Іншою загальноприйнятою класифікацією психічного є його розділення на зовнішні процеси (поведінка) і внутрішній світ. Відповідно, змістом рефлексивності можуть бути або дії і вчинки суб'єкта, або внутрішній світ, що вказує на наявність її інтроспективних та екстраспективних проявів.

3. Традиційним є також розмежування психічного на несвідомі та свідомі явища. Рефлексивність стосується не лише свідомих процесів, а й несвідомих, забезпечуючи їх усвідомлення та регуляцію.

4. Психічні процеси реалізуються на індивідуальному та груповому (колективному) рівнях. Тобто, рефлексивність може бути властивістю групи, яка усвідомлює власну динаміку, чи навіть цілої соціальної формації. На думку Е. Гідденса, рефлексивність отримує найбільшого значення у пізньому модерні, забезпечуючи трансформацію ідентичності особистості, хоча вперше вона виникає у період античності як засіб колективного самопізнання та умова філософування.

5. За місцем у структурі діяльності розрізняють окрему рефлексивну діяльність (розгорнуту, етапну, яка відбувається окремо від іншої або

паралельно їй) та рефлексивні операції (долучені до структури іншої діяльності, згорнуті, автоматизовані, неусвідомлені або малоусвідомлені).

6. За змістом, на який спрямовується рефлексивність: а) на фіксацію факту складності; б) на аналіз її причин (чому, з якої причини виникла складність; в) на пошук способів її здолаття (тісно переплітається з особистісною креативністю, оскільки остання уможлиблює відшукання нових та ефективних способів розв'язання проблеми); г) на перебіг процесу перероблення проблемності.

7. За ступенем вираженості: а) адекватна (достатня для успішного виконання діяльності, подолання перешкод); б) знижена (недостатня для зліквідування проблем); в) підвищена (гіперрефлексивність), що виходить за межі вираженості, потрібної для успішного виконання діяльності, перетворюється на перешкоду у її протіканні. Така форма рефлексивності споріднена із захисними механізмами психіки, зокрема із раціоналізацією.

8. За формою реалізації: а) самостійна – виконується людиною одноосібно; б) з допомогою іншого суб'єкта (викладача, психотерапевта, друга, опонента).

9. За часом, на який спрямовується: а) на минуле (які помилки були допущені у минулій діяльності, як вона вибудовувалася); б) на теперішнє (як реалізується діяльність зараз); в) на майбутнє (як організовуватиметься життя та діяльність у майбутньому); г) на невизначений час (без прив'язки до конкретного часового періоду, але з можливістю потенціального використання у кожному з них).

10. За співвідношенням із потребами особистості: а) вимушена, нав'язана (екстернальна) рефлексивність, коли суб'єкт виконує рефлексивні дії, але не за власним бажанням, а за необхідністю, тобто за внутрішніх умов несформованості потреби у рефлексії; б) суб'єкт виконує рефлексивну

діяльність заради неї самої, вона йому подобається і приносить задоволення; тоді особистість має потребу у рефлексії (саморозумінні, самопізнанні).

11. За ступенем узагальненості змісту, на який спрямовується: а) на конкретний зміст, акти діяльності, події життя (наприклад, особистість рефлексує правильність свого поведіння з конкретною людиною; б) на об'єкти загального змісту (рефлексія життєвого шляху як цілісності), коли особистість рефлексує як їй взагалі слід поводитись із людьми у діловому та неформальному повсякденні [22].

Є. Заїка та О. Зімовін [24] вважають, що виходячи з широкого розмаїття феноменологічного прояву рефлексивності особистості, рефлексивність – це не тільки і не стільки кількісна, суто метрична характеристика (що вимірюється за шкалою від мінімуму до максимуму), скільки деяка багатовекторна функціональна структура, яка адекватно описується не одним-єдиним показником, а їх повноцінним профілем. Саме профіль, що охоплює цілу гаму різних якісних проявів рефлексивності, може адекватно відобразити її цілісно як інтегральну психологічну характеристику.

Отже, теоретико-методологічний аналіз рефлексивності особистості як предмета психологічного пізнання, дає підстави зробити такі висновки. Існує два споріднених психологічних поняття – «рефлексія» та «рефлексивність». Рефлексія – це окремий акт психічної діяльності, що спрямовується особою на саму себе, який характеризується динамічністю, дискретністю і спрямованістю на конкретний зміст, а рефлексивність – загальна здатність особистості якісно здійснювати окремі акти рефлексії (з урахуванням поточних завдань і влучним ініціюванням різних конкретних її формовиявів), яка, на відміну від самої рефлексії, характеризується інтегрованістю, системністю, континуальністю.

Рефлексивність по-різному проявляється на всіх рівнях самоорганізації психічної реальності, співвідноситься зі способом життєдіяльності суб'єкта, соціальною ідентичністю та саморегуляцією особистості, процесами навчання і

саморозвитку, інтелектуальними та мисленнєвими діями, забезпечує її функціонування, розвиток, саморозвиток.

Рефлексивність доречно класифікувати за різними критеріями на велику кількість різних видів і розглядати не тільки і не стільки її метричні характеристики (що вимірюється від мінімуму до максимуму), скільки як певну багатовекторну структуру, яка адекватно описується не одним-єдиним показником, а цілісним профілем.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ У ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ

2.1. Психологічні характеристики діяльності практикуючого психолога

Своєрідність і складність професійної сфери «людина – людина» насамперед витікає з того, що тут фахівець тією чи іншою мірою втручається у психодуховне життя сторонньої людини. При цьому він є однією із суб'єктних сторін взаємин та взаємодій особливого типу, який не вичерпується стосунками їх суб'єкт-об'єктного характеру і який важко спрогнозувати та регламентувати [5, 43, 57].

У низці професій успішність діяльності, як відомо, може бути забезпечена високим рівнем технологічної підготовленості фахівців. Натомість успіх у сфері надання психологічної допомоги лише незначно залежить від якості оволодіння технологічною складовою усіх професійних енерговитрат. Набагато більшої вагомості тут набуває особистісна готовність фахівця та рівень сформованості його професійної свідомості, які й є основною умовою успішності психологічного практикування.

Останнє вимагає від фахівця такого рівня майстерності, який би дозволяв гнучко і творчо в рамках обмеженого часу отримувати інформацію, збирати психологічний анамнез та ставити точний діагноз, підбирати й адаптувати техніки й методики, спостерігати за станом клієнта й змінами його світосприйняття, оцінювати правомірність обраних способів і засобів власної роботи, організовувати творчий пошук більш адекватних прийомів і методів, розробляти програми психологічного впливу і позитивних змін у самопочутті й

поведінці клієнта, не порушуючи при цьому етичні правила і принципи міжособистої взаємодії і наскрізну технологію консультативного чи психотерапевтичного процесу [67].

В психологічній діяльності більшість ситуацій для молодих фахівців є нестандартними, важко передбачуваними, особливо в діяльності практичних психологів. З початком професійної діяльності або навіть під час навчальної практики психологи-початківці можуть опинитися перед низкою проблем, що пов'язані з процесом первинної адаптації до професії. Від їх ефективного розв'язання буде залежати подальша можливість професійного зростання.

Доцільно розглянути, деякі варіанти професіоналізації практикуючих психологів, з метою встановлення специфіки розвитку професійної свідомості психологів-початківців.

Вітчизняна дослідниця І. Бондаренко, розглядаючи особливості адаптації психологів-початківців в період ранньої дорослості, створила модель професійного розвитку особистості, враховуючи характер її активності та спосіб включення праці за обраною спеціалізацією, а також визначила наступні етапи:

- адаптація особистості до професійної діяльності (відбувається пристосування до нових умов, режиму праці; основне протиріччя — «нормативні вимоги професійної діяльності – вихідні (додіяльнісні) потенціали людини»; характерна безплановість або ж плани поверхового характеру щодо виконання діяльності та ін.);

- ідентифікація з професією (глибоке та конкретне охоплення різних аспектів діяльності, ототожнення та визнання себе частиною професійного співтовариства, головне протиріччя — між цінностями, традиціями даної професійної сфери і способами їх «опосередкування» особистістю, зменшення кількості ситуацій, які особистістю оцінюються як проблемні);

- самовизначення особистості щодо власної професії та самоорганізація (на цій стадії особистість приймає рішення про те чи буде вона і в подальшому

вдосконалювати свій професійну майстерність, вийшовши на рівень творчості, чи просто виконувати професійні обов'язки).

Виділяють також певні етапи професійного розвитку психолога в ході підготовки фахівців у ЗВО та на початку трудової діяльності (за М. Пряжніковим). Слід зазначити, що не кожен психолог проходить усі ці стадії, деякі застрягають на певному етапі і, відповідно, завершують власний професійний розвиток:

1. Захоплено-романтичний: перше знайомство з психологією, відсутність серйозних розчарувань.
2. Етап самоствердження полягає в тому, що є прагнення дізнатись щось нове, оволодіти новою методикою. Цей етап необхідний для формування професійної гордості, професійної гідності.
3. Етап перших розчарувань і пошук нових особистісних смислів в навчанні і подальшій роботі.
4. Початок самостійного розв'язання деяких психологічних проблем з використанням вже відомих методів та прийомів. Накопичення негативного досвіду застосування вже відомих методів і в результаті спроби працювати якось інакше.
5. Перші серйозні спроби працювати по-новому. Визначається, що часто на цьому етапі відбувається розчарування в собі і прагнення довести власні ідеї до досконалості. Приходить усвідомлення, що для професійної творчості необхідні міцні знання теорії.
6. Звернення до теоретичних та методологічних основ психології, до того, що могло не цінитися під час навчання у ЗВО.
7. Етап імпровізації та професійної творчості, з'єднуються переосмислена теорія і практика [2, 13].

Крім того, що існують певні етапи професійного розвитку особистості практикуючого психолога, прихід в цю професію може відбуватися різними шляхами та в різний віковий період. Так, в літературі визначаються наступні варіанти професіоналізації психологів (за О. Сапоговою):

- Первинне формування професійної психологічної свідомості, яке відбувається за наступною схемою: первинне усвідомлення світу як «психологічного» усвідомлення важливості розуміння причинності психологічних явищ отримання практичних умінь та навичок і в результаті побудова цілісної «картини світу» → опанування практичними вміннями та навичками роботи з психологічними явищами → набуття та використання в безпосередній практичній діяльності психологічних навичок, їх розуміння → творче застосування професійних умінь та навичок, професійна самоактуалізація

- Отримання психологічної освіти як «надбудови» над вже існуючою медичною, педагогічною та ін. В даному випадку професіоналізація відбувається наступним чином: усвідомлення практичної значимості психологічних умінь та навичок → опанування окремих вмій та навичок → самоактуалізація в сфері практичної психології → усвідомлення важливості розуміння та пояснення причин появи психологічних явищ → створення психологічної «картини світу»;

- Здобування іншої освіти через різні причини зі збереженням високої мотивації до отримання психологічних знань хоча б у вигляді захоплення, як засіб самоосвіти, та подальша перекваліфікація на психолога. Цей варіант професіоналізації має таку схему: первинне усвідомлення важливості розуміння причинності психологічних явищ → використання отриманих психологічних знань в прикладних сферах, відповідна самоактуалізація → опанування відповідними психологічними вміннями та навичками → самоактуалізація в галузі практичної психології [19, 20].

Отже, причини вибору професії психолога можуть бути різними, що призводить до відмінностей в особливостях професіоналізації та розвитку професійної свідомості. Психологи, які отримують психологічну освіту як «надбудову» над вже існуючою, можуть мати ряд труднощів, пов'язаних з різними професійними ролями.

Крім того, в психологічній літературі є окремі роботи, присвячені аналізу ролі емоційного стану, що супроводжує входження в професію [25, 39]. Наприклад, зустрічаються наступні виділені стадії досягнення професійної ідентичності:

- 1 стадія. Збудження і тривога передчуття.
- 2 стадія. Залежність та ідентифікація.
- 3 стадія. Діяльність і залежність, яка залишається.
- 4 стадія. Насичення і прийняття самостійності.
- 5 стадія. Ідентичність та незалежність.

Для першої стадії, яка триває протягом навчання і до першої зустрічі з клієнтом, характерна дифузна тривога та збудження. Оскільки психолог, психотерапевт на цій стадії схожий на новонародженого, що потребує безпеки, то важливу роль в його становленні як професіонала відіграє підтримка оточуючих.

Крім типових очікувань реальних та потенційних клієнтів існує міфологізація професії психолога. Так, в літературі [49, 50, 61] вказується на існування у суспільстві основних міфів стосовно психолога як особистості та фахівця:

- Психолог — це людина, яка має від природи високий рівень розвитку комунікативних здібностей та емпатії;
- Психолог — людина, яка за допомогою спеціальних методів та прийомів уміє керувати емоціями, поведінкою, думками інших.
- Психолог — людина, яка знає про себе все, а також досконально володіє

собою за будь-яких умов.

- Психолог — мудра людина, яка повинна вказувати шлях тим, хто заплутався, страждає, оскільки знає про життя більше за інших.

Таким чином, в суспільстві існує низка неадекватних очікувань, помилкових уявлень, міфів щодо можливостей психолога як особистості і як професіонала, які негативно впливають, по-перше, на адаптацію молодих фахівців, а, по-друге, на результативність їх діяльності.

Складність позиції психолога-практика полягає в тому, що з одного боку він повинен максимально співпереживати клієнту і ототожнюватися з тією ситуацією, яку вивчає та аналізує, щоб досягти довіри та відкритості. З іншого боку психолог повинен залишатися над ситуацією, а емпатія не повинна заважати розглянути проблему зі сторони. Оскільки це дві протилежні якості (вміння ототожнюватися та рефлексувати зі сторони), якими повинен володіти психолог, то це може негативно впливати на становлення фахівця-початківця [64].

Розглянемо специфіку взаємодії психолога-консультанта з клієнтом. Якщо в інших професіях міжособистісні відносини та особистісні якості фахівця відіграють часом важливу роль, а іноді не грають ніякої ролі, то в ситуації психологічного консультування саме характер, динаміка, своєрідність міжособистісних відносин, особистісні якості психолога, які уловлюються клієнтом, відіграють визначальну роль в динаміці процесу і в кінцевому підсумку в дієвості психологічної допомоги.

Звертаючись до всіх без винятку представників інших комунікативних професій, споживач: знає, чого він хоче; обізнаний тією чи іншою мірою про норми взаємин з представником певної професії; досить добре розуміє міру відповідальності і обмежень своїх і професіонала, до якого він звертається. В галузі психологічної допомоги існують певні труднощі, пов'язані як зі специфікою професії, статусом і прерогативами консультанта, оскільки

психолог працює не з ситуацією, не з її трансформацією, а з переживаннями, з системою цінностей, відносин і станів людини [4].

Практикуючий психолог часто стикається з такими явищами, ситуаціями, психічними та іншими проявами суспільного й особистого життя, в яких рівень відповідальності за хід і результати діяльності піднімається часом до найвищої позначки – людського життя та долі. При цьому професійний обов'язок вимагає від психолога дії, практична етика визначає глибину впливу на іншу людину, а професія диктує прийняття обмежень на власні дії. Практична етика є тим змістом, де реальність факту, з якою працює психолог, і реальність теорії, в якій він осмислює цей факт, отримують особистісно ціннісне забарвлення. Етика професійної діяльності вимагає від психолога обов'язкового усвідомлення своїх можливостей як заходу впливу на іншу людину, використання в практичній роботі тільки багаторазово апробованих педагогічних і психологічних засобів [67].

Робота психолога ведеться одночасно в декількох площинах: перша (психотехнічна) – це власне робота з клієнтом стосовно його проблеми; в цій ситуації задіяні, насамперед, психологічні знання, прийоми, техніки. Однак не менш важливою є друга площина (етична), яка не відразу помічається клієнтами, але має безпосереднє відношення до їхнього життя в цілому, – створення такої обстановки, яка сприяла б максимальній напрузі всіх душевних і моральних сил; в цих умовах потреба у зваженій моральній оцінці вчинків і етичному обґрунтуванні психологічної практики є закономірною [57].

Ефективність цього процесу безпосередньо пов'язана з необхідною інструктивною регламентацією діяльності – міри соціальної та особистісної відповідальності професіонала за свої дії. Для практикуючого психолога проблема, пов'язана з етичною стороною його професійної діяльності, є гранично широкою. Це сукупність завдань, мотивів, смислів і цінностей, світоглядна, теоретична і соціокультурна за своїм діапазоном область, яка не

просто зачіпає той чи інший спосіб вирішення конкретних труднощів або протиріч, але охоплює особистісні структури психолога в цілому. Професія психолога – один з небагатьох видів соціальної активності, де найбільш ясно виражається орієнтація на цінність іншої людини, а узагальнені ідеї про цінність гранично конкретизуються і персоніфікуються в його словах і діях, спрямованих на іншу людину, це не просто взаємодія з клієнтом, а особливий професійний вплив [62, 28, 67]. Таким чином, етична проблематика в психологічній практиці відіграє провідну роль у формуванні особливого менталітету цілої професійної групи.

У психологічному консультуванні психолог несе особисту відповідальність за точність отриманої психологічної інформації та безпосередньо особистий професійний вплив на індивідуальне життя клієнта. Ступінь відповідальності та усвідомлення її є для психолога необхідними моментами професійної рефлексії. Відповідальність за доцільність корекційної роботи психолог несе перед клієнтом і перед своїми колегами, з якими він зобов'язаний працювати спільно.

2.2. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта

Вивчаючи професійну рефлексію психолога-практика Н. Пов'якель [49, 50] дійшла висновку, що цей вид рефлексії спрямований на:

- усвідомлення себе реального і себе як особистості;
- усвідомлення себе як професіонала, своїх дій, поведінки й іміджу та прогнозування їх наслідків;
- усвідомлення змісту запиту клієнта, істотності запиту і його глибинного змісту;
- усвідомлення змісту ситуації клієнта та можливих засобів її розвитку;

- моделювання наслідків і прогнозування дій клієнта.

Вчена довела, що рефлексивність практикуючого психолога характеризується здвоєністю, дзеркальністю взаємного відображення суб'єктів спілкування і взаємодії, самопізнання і пізнання суб'єктами один одного, змістом яких виступає відтворення особливостей один одного.

Ю. Швалбом [65] розроблено модель формування компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери. На думку науковця, змістом рефлексування у навчально-професійній діяльності майбутніх фахівців соціономічної сфери виступає: життєвий досвід студентів; способи вирішення практичних задач; предмет і способи дії; професійна практика; зразки професійних способів рішення практичних задач; власні професійні дії; досвід розвитку власних професійних здібностей.

Ю. Швалб [65] зауважує, що результати рефлексування мають бути зафіксовані або у вигляді моделей об'єктів, або у вигляді схем розуміння. Здатність до рефлексії визначається співвідношенням рефлексованого та нерефлексованого компонентів свідомості.

Здатність до рефлексії у практикуючих психологів містить дві взаємозалежні підсистеми:

1. Сукупність уявлень фахівця про особливості ефективної професійної діяльності.

2. Сукупність уявлень про себе як про суб'єкта професійної діяльності, наявність професійно значущих особистісних якостей, рівень їх усвідомлення та прояву.

Н. Шевченко досліджено процес становлення професійної свідомості практичних психологів в ході фахової підготовки. Вчена зазначає, що функцією особистісної рефлексії практичного психолога є ідентифікація суб'єкта професійної діяльності з обраною альтернативою здійснення діяльності, яка забезпечує реалізацію професійних смислових ставлень [67, с. 174].

Система ж професійних смислових ставлень психолога-практика, за Н. Шевченко, включає: розуміння психологом професійних ситуацій; асоціювання професійних ситуацій з професійними діями, уміннями та компетенціями.

Сформована система професійних смислових ставлень студента-психолога є підґрунтям для усвідомлення ним професійного образу майбутньої діяльності і реалізації стійкого відрефлексованого ставлення суб'єкта до обраного ним способу реалізації професійних можливостей у психологічній практиці та при побудові своєї кар'єри.

Будучи координуючим, інтегруючим та організуючим підґрунтям, рефлексивність (та її розвиток) сприяє формуванню професійно значущих якостей майбутніх психологів. Ступінь сформованості рефлексивності проявляється у тому, наскільки суб'єкт діяльності здатен координувати та інтегрувати всі інші свої якості для ефективної реалізації професійної діяльності. Рефлексивність дозволяє психіці усвідомити проблеми майбутньої професійної діяльності, модифікувати її за рахунок власних внутрішніх ресурсів, створювати умови для набуття професійних рефлексивних знань, що стимулюють рефлексивну поведінку та діяльність особистості професіонала.

Як зазначалося раніше, А. Карпов розглядає рефлексивність як психічну властивість, що співвідноситься з рефлексією в цілому, виступаючи при цьому її базовим модусом, який є основою двох інших її модусів: рефлексії як процесу та рефлектування як особливого психічного стану. Важливою характеристикою рефлексивності, за даними дослідника, є її спрямованість, інтрапсихічна та інтерпсихічна. Спрямованість на інтрапсихічну рефлексію – здатність до самосприйняття змісту своєї власної психіки, аналізу цього змісту. Спрямованість на інтерпсихічну рефлексію – здатність до розуміння психіки інших людей, механізми проєкції, ідентифікації, емпатії. Загальна властивість рефлексивності включає в себе ці два типи спрямованості.

Дослідниками М. Ван Манен, К. Цейхнер, Д. Лістон виокремлюється три рівні рефлексивності: виконавчий, каузальний, критичний. Виконавчий рівень характеризується регламентованістю професійного мислення, націленого на застосування знань для досягнення мети діяльності. Каузальний рівень визначається осмисленням причин і наслідків професійних дій, їх психологічних закономірностей. Критичний рівень пов'язується з аналізом професійних дій, з долученням моральних та етичних критеріїв [41].

Деякі науковці [25, 27, 44, 46], розглядаючи специфіку інтегративної функції рефлексії в умовах професійної діяльності особистості, наголошують, що рефлексивність визначає не стільки ступінь інтегрованості професійно важливих якостей в цілому, скільки зміст зв'язків між ними. Так, рівень розвитку рефлексивності є ключовим для структурування всіх інших професійно важливих якостей у цілісній синтезі; рефлексивність дозволяє психіці диференціювати і фіксувати ті чи інші сторони якісної визначеності, і тому репрезентувати їх як свої власні якості. Будучи засобом такої диференціації, рефлексивність водночас створює об'єктивну базу для подальшої інтеграції психічних якостей особистості фахівця. В цьому виявляється генеративно-породжуючий потенціал рефлексивності.

Аналізуючи структуру професійної рефлексії, дослідники [49; 54; 63; 68] виокремлюють такі функціональні компоненти: аналітичний, проєктивний, комунікативний (інтрокомунікативний). Аналітичний компонент обумовлює здатність бачити, відчувати, розуміти і самокритично ставитись до внутрішніх психологічних структур й утворень за умови розвиненої внутрішньої рольової позиції суб'єкта діяльності. Проєктивний компонент забезпечує здатність планувати діяльність та проєктувати власну програму професійного розвитку. Комунікативний компонент проявляється у здатності вести внутрішній діалог, співвідносити власну програму професійного розвитку з внутрішньою позицією, погляду на себе з боку.

Рефлексивність сприяє виробленню власних цінностей і принципів, визначенню стратегії власного розвитку і творчого ставлення до професійної діяльності. Аналізуючи та приймаючи зміст власної психіки, розуміючи психіку інших людей, психолог набуває здатності до рефлектування, тим самим стверджуючись у професії.

Вітчизняна дослідниця Л. Маскалева [41] під рефлексивністю психолога має на увазі специфічну, унікальну психічну властивість, індивідуальну якість суб'єкта, яка структурує та інтегрує особистісні та професійно важливі якості у цілісні синтети, водночас розвиваючи, збагачуючи і посилюючи їх на основі формування власних цінностей і принципів та визначення стратегії саморозвитку і професійного розвитку. Важливими характеристиками рефлексивності, на думку дослідниці, є її адекватність, повнота та цілісність.

З позиції Ю. Шапошникової [64], адекватність рефлексії забезпечує адекватне самовідображення, адекватне відображення клієнта, адекватне відображення завдань, змісту та структури професійної діяльності. На думку дослідниці, саме це дозволяє психологу-практику оптимально регулювати взаємодію з клієнтом як цілісний процес, спрямований на розуміння його ситуації та надання йому психологічної допомоги.

Множинність позицій, які може зайняти практикуючий психолог, забезпечує повноту рефлексії. Серед зазначених позицій – професійна; позиція клієнта; позиція експерта, коли консультант утримує структуру професійної діяльності, професійної ситуації (ситуації клієнта) завдяки використанню експертних знань.

Цілісність рефлексії полягає у єдності та несуперечливості цих позицій у професійній свідомості психолога-практика, у сприйнятті професійної ситуації у її категоріальному розумінні як операціональної системи, що включає у себе:

1) контекстуалізацію – встановлення контакту між психологом і клієнтом, прояснення запиту на подальшу психологічну роботу;

- 2) менталізацію – розуміння консультантом проблеми клієнта і можливі варіанти її вирішення, професійне мислення психолога;
- 3) вербалізацію – застосування мовних засобів для роботи з інформацією, клієнтським запитом;
- 4) афективізацію – вираження думок і почуттів за допомогою емоцій;
- 5) методологізацію – використання прийомів та технік психологічної практики в рамках теоретичної парадигми, якої дотримується фахівець;
- 6) деталізацію – опрацювання консультантом деталей та гіпотез стосовно ситуації клієнта, образу професійної діяльності;
- 7) індивідуалізацію – особистісна реалізація психолога, стиль міжособистісної взаємодії.

Готовність майбутнього психолога-практика до роботи у професійній ситуації неможлива без вивчення наявних моделей професійної діяльності в ході фахової підготовки. При ознайомленні з моделями професійної діяльності студенти співвідносять з ними свої можливості, компетенції, створюючи при цьому модель власної професійної діяльності. Така стратегія самоперетворення можлива тільки за умов постійної роботи майбутнього фахівця над розвитком рефлексивного ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності в сфері психологічної практики. Отже, професійна підготовка практикуючого психолога має бути спрямована на розвиток рефлексивності як базової професійно орієнтованої якості [2, 13, 19, 39, 49].

Розглянемо структурну організацію рефлексивності психологів. В нашому дослідженні ми використовуємо модель, розроблену вітчизняною дослідницею Л. Маскалевою [40, с.49], модифікуючи цю модель до предмета нашого дослідження. За даними вченої, рефлексивність психолога складається з рефлексивної компетентності (рефлексивні вміння, знання, позиція, здібності, здатності), рефлексивних якостей та рефлексивної дії.

Підґрунтям рефлексивності психолога є його рефлексивні здатності, на які згодом накладаються рефлексивні знання та здібності.

Рефлексивні знання вплітаються в усі шари пізнання та набуваються студентами через зайняття ними рефлексивної позиції відносно інструментальних знань, у якій реалізуються їх рефлексивні здібності.

Рефлексивні вміння – це вміння реконструювати й аналізувати план побудови власної чи чужої думки; аналізувати схему дії, володіти різними психотехніками та іншим спеціальним методичним інструментарієм.

Л. Маскалевою на основі експертної оцінки визначено перелік рефлексивних умінь психолога: вміння зайняти рефлексивну позицію; вміння виділяти та співвідносити з предметною ситуацією власні способи дії; самопізнання власних внутрішніх психічних станів; вміння сприймати та оцінювати взаємовідносини з оточуючими; вміння рефлексувати та вербалізувати емоційні стани; вміння оцінювати та застосовувати особисті психологічні та професійні ресурси; вміння фіксувати інформацію про власні якості, характеристики, цінності, професійні дії на основі самодіагностики; вміння виявляти можливі причини особистісних та професійно-психологічних проблем та складностей; вміння визначати напрями та способи професійно-особистісного саморозвитку та самовдосконалення.

Рефлексивні знання, вміння, позиція та здатності складають основу рефлексивної компетентності психолога – здатності вирішувати рефлексивні задачі за допомогою рефлексивних дій та найбільш ефективно здійснювати рефлексивні процеси. Рефлексивна компетентність прискорює процеси індивідуально-професійного розвитку за рахунок переосмислення особистісного і професійного досвіду, формування нових еталонів і стандартів, сприяє підвищенню креативності діяльності.

Рефлексивні якості – здібність суб'єкта здійснювати рефлексію щодо різних видів власної активності, професійної діяльності тощо. Вони

формується на основі рефлексивних знань та здатностей і забезпечують умови для саморозвитку, творчої самореалізації та професійної майстерності психолога. Розвиток рефлексивних якостей передбачає формування адекватної самооцінки, самоконтролю та саморегуляції [шапошникова].

Наступним структурним компонентом рефлексивності психолога є рефлексивна дія – специфічне звернення психолога до схеми власної професійної дії, плану її побудови, способу вирішення професійної задачі з метою його усвідомлення та узагальнення. Суб'єкт усвідомлює свою рефлексивну позицію та рефлексивні здібності й уміння. Різновидами рефлексивних дій є: рефлексивний вихід (зупинка неефективних дій та вихід у рефлексивну позицію), рефлексивне переміщення (перенесення рефлексивної позиції у свідомість іншої людини, рефлексивне заміщення іншого), рефлексія рефлексії (групова рефлексивна діяльність, спрямована на рефлексування рефлексій учасників групової взаємодії), рефлексивна оцінка (усвідомлення того, яким саме чином виконана дія і чи є інші способи її виконання).

На основі здійсненого аналізу наукової літератури та модифікації моделі Л. Маскалевої відповідно до предмета нашого дослідження, ми розробили структурну модель рефлексивності особистості психолога-консультанта (рис. 2.1).

Отже, рефлексивність психолога є специфічною психічною властивістю, індивідуальною якістю суб'єкта, яка структурує та інтегрує особистісні та професійно важливі якості у цілісні синтети, водночас розвиваючи, збагачуючи і посилюючи їх на основі формування власних цінностей і принципів та визначення стратегії саморозвитку і професійного розвитку. Рефлексивність є безпосередньою детермінантою професійної діяльності практикуючих психологів, оскільки рівень її розвитку є ключовим для структурування всіх інших професійно важливих якостей. Рефлексивність психолога містить у своїй структурі рефлексивну компетентність, рефлексивні якості та рефлексивні дії.

Рис. 2.1. Структурна модель рефлексивності особистості психолога-консультанта

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

3.1. Методичне забезпечення дослідження

Метою емпіричного дослідження було вивчення особливостей прояву рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога-консультанта.

В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що рефлексивність як структурно складне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного, мотиваційного і діяльнісного компонентів,), та виступає чинником розвитку особистості психолога-консультанта.

Вибірку досліджуваних склали 17 психологів-консультантів віком 30-36 років волонтерської організації «Я є Допомога», м. Дніпро.

Емпіричне дослідження рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога-консультанта проводилося у три етапи.

Перший етап: здійснення теоретичного аналізу психологічної літератури з теми дослідження, визначення теоретико-методологічних підходів до вивчення рефлексії, встановлення місця рефлексивності в структурі свідомості особистості.

Другий етап: розкриття характеристик діяльності практикуючого психолога та психологічної сутності поняття «рефлексивність психолога консультанта»; розробка структурної моделі рефлексивності психолога.

Третій етап: здійснення підбору надійного пакету діагностичних методик, формування дослідницької вибірки, проведення емпіричного дослідження рефлексивності як чинника розвитку особистості психолога-консультанта, здійснення інтерпретації отриманих результатів.

Згідно з метою та гіпотезою дослідження було підібрано відповідний *психодіагностичний інструментарій*, який склали наступні методики:

- «Визначення індивідуальної міри рефлексивності» (А. Карпов);
- опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонт'єв, О. Лаптева, Е Осін, А. Саліхова);

Надамо коротку характеристику обраних методик.

З метою діагностики рівня розвитку рефлексивності ми скористались методикою *А. Карпова «Визначення індивідуальної міри рефлексивності»*. Методика базується на теоретичному конструкті, положення якого можна резюмувати наступним чином:

- рефлексивність як психічна властивість є однією з основних граней інтегративної психічної реальності, яка співвідноситься з рефлексією в цілому. Двома іншими її модусами є рефлексія в її процесуальному статусі і рефлектування як особливий психічний стан. Ці три модусу найтіснішим чином пов'язані між собою і взаємодетермінують одне одного, утворюючи на рівні їх синтезу якісну визначеність, що позначається поняттям «рефлексія»;

- загальна властивість рефлексивності включає такі два типи спрямованості, як інтрапсихічна рефлексія (здатність до сприйняття змісту своєї власної психіки і її аналізу) та інтерпсихічна рефлексія (здатність до розуміння психіки інших людей), а рівень розвитку цієї властивості є похідним від них одночасно;

- існує три головних типів рефлексії: ситуативна (безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співвідношення своїх дій з ситуацією і їх координації відповідно до умов, що змінюються), ретроспективна (схильність до аналізу вже виконаної в минулому діяльності і доконаних подій) та перспективна (аналіз майбутньої діяльності, поведінки; планування як таке; прогнозування можливих фіналів).

Методика містить 27 тверджень, оцінити які необхідно за 7-бальною шкалою: 1 – абсолютно невірно; 2 – невірно; 3 – скоріше невірно; 4 – не знаю; 5 – скоріше вірно; 6 – вірно; 7 – абсолютно вірно. Оцінка результату здійснюється шляхом підрахування набраних балів та їх переводу в стени: 7 та більше стенів свідчать про високорозвинену рефлексивність; в діапазоні від 4 до 7 стенів – індикатори середнього рівня рефлексивності; менші 4-х стенів – свідчать про низький рівень розвитку рефлексивності.

Опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонт'єв, О. Лантєва, Е Осін, А. Саліхова) спрямований на діагностику типу рефлексії як стійкої особистісної якості. Методика містить 30 тверджень, що оцінюються за 4-бальною шкалою. Пункти згруповано у три шкали: системна рефлексія; інтроспекція; квазірефлексія.

Бали нараховуються відповідно до варіантів відповідей: 1 бал – відповідь «ні»; 2 бали – відповідь «скоріш ні, аніж так»; 3 бали – відповідь «скоріш так, аніж ні»; 4 бали – відповідь «так». Значення шкали дорівнює сумі балів за пунктами, що входять у неї.

Методика «Самооцінка рефлексивних умінь» (Л. Маскалева).

Методика представляє набір із 12 рефлексивних умінь психолога, визначений авторкою на підставі зовнішньої експертної оцінки. Досліджувані мають оцінити міру їх сформованості у себе за 10-бальною шкалою. За методикою визначається сформованість кожного рефлексивного уміння та загальна сформованість рефлексивних умінь.

До переліку рефлексивних умінь дослідницею включено:

- 1) уміння здійснювати «рефлексивний вихід» та зайняти рефлексивну позицію (РУ 1);
- 2) уміння здобути засоби «побудови смислів» (РУ 2);
- 3) уміння коригувати та стимулювати новий напрям вирішення задачі (РУ 3);

- 4) уміння виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією свої власні способи дії (РУ 4);
- 5) самопізнання внутрішніх психічних актів та станів (РУ 5);
- 6) уміння сприймати та оцінювати свої взаємовідносини з іншими членами групи (РУ 6);
- 7) уміння рефлексувати та вербалізувати емоційні стани (РУ 7);
- 8) уміння схематизувати ситуацію міжособистісної взаємодії та зображувати на схемі «табло свідомості» (РУ 8);
- 9) уміння оцінювати та застосовувати власні психологічні та професійні ресурси (РУ 9);
- 10) уміння збирати і фіксувати інформацію про власні якості, характеристики, цінності та настанови, професійні дії, їх ефективність, на основі застосування різноманітних методів самодіагностики (РУ 10);
- 11) уміння виявляти можливі причини (зовнішні та внутрішні) особистісних та професійно-психологічних проблем і складностей (РУ 11);
- 12) уміння визначати напрями та способи професійно-особистісного самовдосконалення (РУ 12).

3.2. Вивчення особливостей прояву рефлексивності у психологів-консультантів

В запропонованій нами моделі рефлексивність психолога містить у своїй структурі когнітивний компонент (рефлексивна компетентність), мотиваційний компонент (рефлексивні якості) та діяльнісний компонент (рефлексивні дії).

Розглянемо результати дослідження за когнітивним компонентом, який характеризує рефлексивною компетентністю. В ході дослідження за методикою А. Карпова були отримані наступні результати (рис. 3.1).

За результатами методики, досліджувані психологи є компетентними фахівцями – за вибіркою переважає високий (47,06% досліджуваних) та середній (47,06% досліджуваних) рівні розвитку рефлексивності. Такі дані вказують на те, що респонденти замислюються над власною поточною діяльністю, досить часто звертаються до аналізу того, що трапляється, схильні до самоаналізу в окремих життєвих ситуаціях (ситуативна рефлексія). Вони схильні аналізувати та оцінювати події, що трапилися, мотиви, причини та помилки минулої діяльності й поведінки, замислюються над минулим взагалі та над собою в ньому (ретроспективна рефлексія). Найбільш характерним для респондентів виявилось планування своєї поведінки та діяльності, орієнтація на майбутнє (перспективна рефлексія).

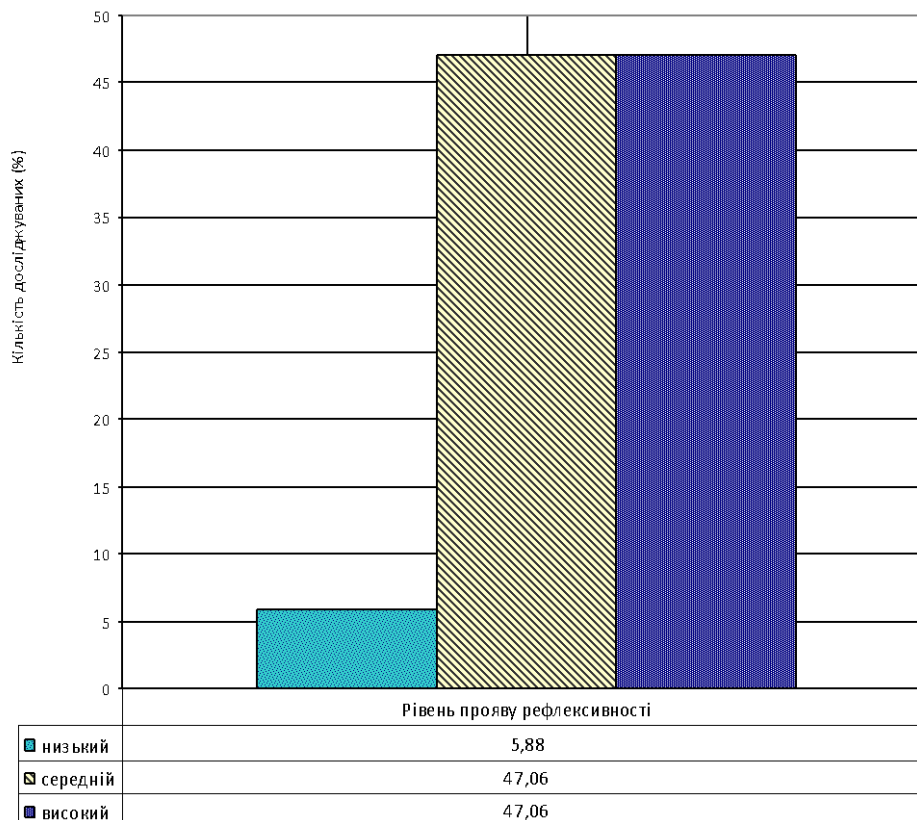

Рис. 3.2. Рівні прояву рефлексивності досліджуваних (%)

Низький рівень представлений в незначній кількості респондентів (5,88%) та може пояснюватися недостатнім досвідом практичної діяльності, зокрема, у волонтерському центрі. Отже, хоча рефлексивність є безпосередньою детермінантою професійної діяльності практикуючих психологів, вона буває недосконалою, неповною, оскільки блокується захисними механізмами «Я», превалює тенденція до відтворення стереотипів.

Розглянемо результати вивчення мотиваційного компонента. На думку науковців (Д. Леонтьєв, О. Лаптева, Е. Осін, А. Саліхова), на ефективність прояву рефлексивності психологів впливає диференційний тип рефлексії, який відображає здатність довільного звернення людиною свідомості на саму себе як об'єкт рефлексії. При цьому самодистанціювання і погляд на себе збоку дозволяє аналізувати й об'єкти зовнішнього світу та їх усвідомлення й відображення у власному «Я», оскільки для фахівця-психолога власне «Я» має надзвичайне значення як інструмент власної психологічної практики.

Диференційний тип рефлексії має два полюси: позитивний («системна рефлексія»), яка є показником високого рівня розвитку рефлексивності та негативний («інтроспекція» та «квазірефлексія»). Вивчення зазначених видів процесів спирається на логічне розрізнення можливих фокусів спрямованості свідомості: на самого суб'єкта (інтроспекція), на себе та на об'єкт одночасно, що передбачає самодистанціювання, здатність подивитися на себе з боку (системна рефлексія), та на сторонні об'єкти за межами актуальної ситуації (квазірефлексія). Саме тому для дослідження мотиваційного компонента рефлексивності нами була застосована методика «Диференційний тип рефлексії», розроблена Д. Леонтьєвим, О. Лаптевою, Е. Осіним, А. Саліховою. Отримані результати представлені на рис. 3.2.

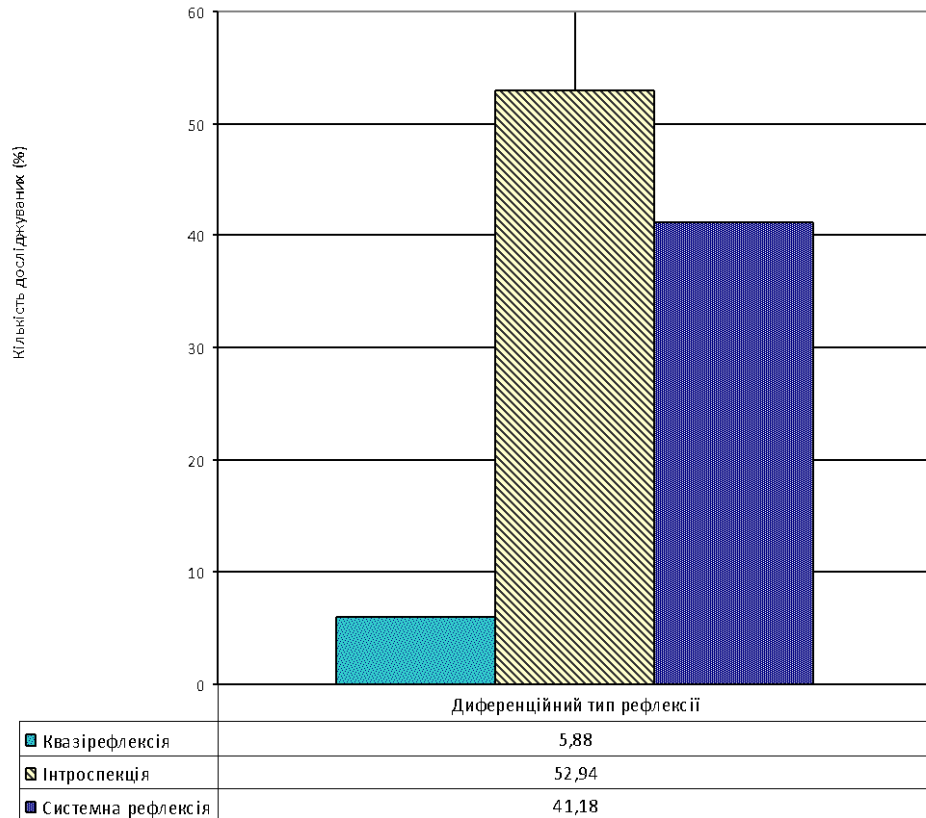

Рис. 3.3. Розподіл диференційних типів рефлексії (%)

Згідно з отриманими даними, в респондентів домінуючим виявився інтроективний тип рефлексії (52,94%), що свідчить про зацікавленість у пізнанні саме себе та пошук варіантів власного розвитку у подальшій професійній діяльності.

Для значної кількості досліджуваних психологів характерна системна рефлексія (41,18%). Такі особи прагнуть до пізнання не тільки себе, а й світу довкола, аналізують власні дії, ситуації, що складаються, та відшукують альтернативи їх вирішення засобами професійної діяльності.

В незначній кількості респондентів наявна квазірефлексія (5,88%), яка може виступати своєрідною формою психологічного захисту і віртуалізації реальності, оскільки базується на свідомості, не спрямованій на себе і не спрямованій на зовнішній світ.

З трьох описаних форм рефлексії системна рефлексія, на думку Д. Леонтєва, є найбільш адаптивною і саме ця форма пов'язана з самодетермінацією. Інтроспекція є так само односторонньою, як і арефлексія, і у ситуаціях практичної діяльності інтроспективна «орієнтація на стан» програє арефлексивній «орієнтації на дію», хоча в контексті психотерапії вона може бути дуже продуктивною. Квазірефлексія, що веде до резонерських спекуляцій і безпідставних фантазій, є скоріше формою психологічного захисту через уникнення неприємної ситуації, реальне вирішення якої не проглядається.

Системна рефлексія виявляється найбільш об'ємною та багатогранною, хоча її здійснення є досить складним. Саме вона дозволяє бачити як саму ситуацію взаємодії у всіх її аспектах, включаючи і полюс суб'єкта, і полюс об'єкта, так і альтернативні можливості.

Розглянемо особливості прояву діяльнісного компонента рефлексивності практикуючих психологів.

Проекцією рефлексивності назовні є рефлексивні дії, які полягають у вирішенні професійних задач через реалізацію рефлексивних умінь. Рефлексивні уміння є професійним інструментом психолога, тому у край важливим є дослідження не тільки ступінь володіння рефлексивними уміннями, а й те, як фахівець оцінює ступінь свого володіння цими рефлексивними уміннями. Результати, отримані за методикою «Самооцінка рефлексивних умінь» Л. Маскалевої представлені у табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Самооцінка сформованості рефлексивних умінь

Рефлексивне уміння (РУ)		Сформованість уміння (бали)
1	Уміння здійснювати «рефлексивний вихід» та зайняти рефлексивну позицію	9,31

Продовження таблиці 3.1

2	Уміння здобути засоби «побудови смислів»	6,79
3	Уміння коригувати та стимулювати новий напрям вирішення задачі	8,85
4	Уміння виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією свої власні способи дії	8,93
5	Самопізнання внутрішніх психічних актів та станів	9,07
6	Уміння сприймати та оцінювати свої взаємовідносини з іншими членами групи	9,9
7	Уміння рефлексувати та вербалізувати емоційні стани	6,14
8	Уміння схематизувати ситуацію міжособистісної взаємодії	5,95
9	Уміння оцінювати та застосовувати власні психологічні та професійні ресурси	9,84
10	Уміння збирати і фіксувати інформацію про власні якості, характеристики, цінності та настанови, професійні дії, їх ефективність, на основі застосування різноманітних методів самодіагностики	9,1
11	Уміння виявляти можливі причини (зовнішні та внутрішні) особистісних та професійно-психологічних проблем і труднощів	7,68
12	Уміння визначати напрями та способи професійно-особистісного самовдосконалення	8,36
М (середній бал)		8,33

Якісний аналіз даних засвідчив, що найбільш високо практикуючі психологи оцінюють розвиненість у себе таких рефлексивних умінь, як уміння здійснювати «рефлексивний вихід» та зайняти рефлексивну позицію (РУ1=9,31 балів), самопізнання внутрішніх психічних актів та станів (РУ5=9,07 балів), уміння сприймати та оцінювати свої взаємовідносини з іншими членами групи (РУ6=9,9 балів), уміння оцінювати та застосовувати власні психологічні та професійні ресурси (РУ9=9,84 балів), уміння збирати і фіксувати інформацію про власні якості, характеристики, цінності та настанови, професійні дії, їх

ефективність, на основі застосування різноманітних методів самодіагностики (РУ10=9,1 балів).

На досить високому рівні (7-8 балів з 10 можливих) фахівці оцінюють розвиток таких умінь, як: уміння коригувати та стимулювати новий напрям вирішення задачі (РУ3=8,85 балів); уміння виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією свої власні способи дії (РУ4=8,93 балів); уміння виявляти можливі причини (зовнішні та внутрішні) особистісних та професійно-психологічних проблем і труднощів (РУ11=7,68 балів); уміння визначати напрями та способи професійно-особистісного самовдосконалення (РУ12=8,36 балів).

Трохи нижче фахівцями оцінені власні уміння щодо здобуття засобів «побудови смислів» (РУ2=6,79 балів); уміння рефлексувати та вербалізувати емоційні стани (РУ7=6,14 балів); уміння схематизувати ситуацію міжособистісної взаємодії (РУ8=5,95 балів). Але фактично, виходячи з отриманих балів, ці уміння також розвинені у фахівців на достатньому професійному рівні.

3.3. Узагальнені результати дослідження рефлексивності психологів

З метою виявлення загальної картини взаємозв'язку між структурними компонентами рефлексивності психологів-консультантів було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції К. Пірсона.

Встановлення системи взаємозв'язків дає змогу перевірити припущення про те, що рефлексивність психолога як структурно складне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного (рефлексивна компетентність), мотиваційного (рефлексивні якості) та діяльнісного компонентів (рефлексивні дії).

За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між всіма компонентами рефлексивності:

- індивідуальною мірою рефлексивності (*когнітивний компонент*), системною рефлексією (*мотиваційний компонент*) (0,897 при $p \leq 0,01$), складовими *діяльнісного компонента*: умінням здійснювати «рефлексивний вихід» та зайняти рефлексивну позицію (0,843 при $p \leq 0,01$), самопізнанням внутрішніх психічних актів та станів (0,867 при $p \leq 0,01$), умінням оцінювати та застосовувати власні психологічні та професійні ресурси (0,91 при $p \leq 0,01$);

- інтроспективною рефлексією (*мотиваційний компонент*), складовими *діяльнісного компонента*: самопізнанням внутрішніх психічних актів та станів (0,545 при $p \leq 0,05$), умінням оцінювати та застосовувати власні психологічні та професійні ресурси (0,621 при $p \leq 0,05$), умінням збирати і фіксувати інформацію про власні якості, характеристики, цінності та настанови, професійні дії, їх ефективність, на основі застосування різноманітних методів самодіагностики (0,837 при $p \leq 0,05$);

- системною рефлексією (*мотиваційний компонент*), індивідуальною мірою рефлексивності (*когнітивний компонент*) (0,897 при $p \leq 0,01$), складовими *діяльнісного компонента*: умінням здійснювати «рефлексивний вихід» та зайняти рефлексивну позицію (0,782 при $p \leq 0,01$), самопізнанням внутрішніх психічних актів та станів (0,903 при $p \leq 0,01$), умінням сприймати та оцінювати свої взаємовідносини з іншими членами групи (0,520 при $p \leq 0,05$), умінням збирати і фіксувати інформацію про власні якості, характеристики, цінності та настанови, професійні дії, їх ефективність, на основі застосування різноманітних методів самодіагностики (0,603 при $p \leq 0,05$), умінням виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією свої власні способи дії (0,725 при $p \leq 0,01$); умінням виявляти можливі причини (зовнішні та внутрішні) особистісних та професійно-психологічних проблем і труднощів (0,803 при $p \leq 0,01$); умінням щодо здобуття засобів «побудови смислів» (0,778 при $p \leq 0,01$).

Виявлені значущі кореляційні зв'язки підтверджують робочу гіпотезу про те, що рефлексивність психолога як структурно складне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного (рефлексивна компетентність), мотиваційного (рефлексивні якості) та діяльнісного компонентів (рефлексивні дії).

Проведений кореляційний аналіз також виявив найбільш розвинену систему зв'язків *системної рефлексії* з іншими змінними. Це свідчить про те, що розвинута системна рефлексія може виступати показником розвитку особистості психолога-консультанта.

Системна рефлексія, згідно з позицією Д. Леонтьєва, виявляється найбільш об'ємною та багатогранною, хоча її здійснення є досить складним, саме вона дозволяє бачити як саму ситуацію взаємодії у всіх її аспектах, включаючи і полюс суб'єкта, і полюс об'єкта, так і альтернативні можливості. Для того, щоб успішно вирішувати якесь завдання, треба бачити максимальну кількість її елементів. Часто при вирішенні життєвих, екзистенційних проблем ми зазнаємо невдачі, тому що ми не бачимо одного важливого елемента проблемної ситуації – самих себе, тому, зокрема, практично неможливо надавати психологічну допомогу своїм близьким, бо неможливо виконувати роль психотерапевта, водночас будучи елементом проблемної ситуації.

А. Ленгле наголошує на необхідності вирішення подвійного завдання співвіднесення для того, щоб бути самим собою: співвідноситися з іншими і співвідноситися з самим собою. Для цього потрібно спочатку побачити самого себе і скласти картину себе, що стає можливим завдяки певній внутрішній та зовнішній дистанції по відношенню до власних почуттів, рішень, дій. Ця можливість не реалізується автоматично, навіть людина з високим рівнем розвитку рефлексивності та здатності до самодистанціювання не обов'язково виявляє цю здатність і може у конкретній ситуації діяти цілком машинально.

В основі системної рефлексії лежить унікальна і досить рідкісна людська здатність дивитись на себе збоку. Ще У. Джеймс розрізняв два аспекти Я: Я пізнаване і Я, що пізнає. Подібне «вертикальне» розщеплення Я на образ себе, що описується через набір змістових атрибутів (Я-концепцію, або Я-образ), і внутрішній центр, що не має жодних описових характеристик, але наявність якого принципово важлива як передумова суб'єктності, активності, що ініціюється самим суб'єктом, виявляється у різних авторів (Дж. Мід, Дж. Бьюджентал, А. Дейкман та ін). Завдяки такому розщепленню, яке найбільш точно описано В. Франклом як здатність самодистанціювання, суб'єкт виявляється в змозі зайняти позицію по відношенню до самого себе та з неї здійснити дії по відношенню до самого себе.

Самодистанціювання – це можливість відсторонитися, подивитися на себе з боку, виринути з потоку власного життя. Здатність самодистанціювання дозволяє вибірково ставитися до себе як до авторського проекту, дбати себе і працювати з себе, докладаючи зусиль до цілеспрямованої зміни того, що суб'єкт вважає за потрібне змінити.

Перспективним розвитком наукової проблематики надалі вбачаємо подальше вивчення особливостей прояву рефлексивності психологів-консультантів, розробку психодіагностичного інструментарію для її дослідження.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукових праць з проблеми дослідження засвідчив, що більшість дослідників одностайні в тому, що під впливом рефлексії особистість (та її життя загалом) якісно змінюється. В цьому аспекті рефлексія виступає як інтегрована особистісна здатність, що поєднує три аспекти: інтелектуальний (сукупність знань суб'єкта про самого себе), емоційно-ціннісного (інтерпретація, оцінка особистістю власних якостей, станів, дій, учинків, вироблення на цій основі ставлення до себе), регулятивного (здатність особи регулювати власну діяльність та поведінку). Отже, рефлексія є одночасно формою, процесом та результатом реконструкції суб'єктом об'єктних відносин, де результатом є підтвердження існуючих та поява нових знань про себе. Рефлексія синтезує в собі всі інтегральні процеси і вбирає їх у себе в якості операціональних компонентів, зокрема: цілеспрямованість і цілеутворення; здатність передбачення результатів діяльності; прийняття рішення про засоби і способи діяльності, що характеризує свободу вибору суб'єкта діяльності; прогнозування можливих змін своїх дій, умов та результатів діяльності, що характеризують усвідомленість суб'єктом власних дій; планування діяльності, що включає можливі сценарії, варіанти її розгортання; програмування діяльності – вибір певного варіанту розгортання діяльності, його часову організацію; контроль і самоконтроль (звітність у своїх діях); корекція діяльності через порівняння реально отриманих результатів з ідеальною метою та передбачуваними результатами.

2. Теоретико-методологічний аналіз рефлексивності особистості як предмета психологічного пізнання показав, що снує два споріднених психологічних поняття – «рефлексія» та «рефлексивність». Рефлексія – це окремий акт психічної діяльності, що спрямовується особою на саму себе, який

характеризується динамічністю, дискретністю і спрямованістю на конкретний зміст, а рефлексивність – загальна здатність особистості якісно здійснювати окремі акти рефлексії (з урахуванням поточних завдань і влучним ініціюванням різних конкретних її формовиявів), яка, на відміну від самої рефлексії, характеризується інтегрованістю, системністю, континуальністю.

Рефлексивність по-різному проявляється на всіх рівнях самоорганізації психічної реальності, співвідноситься зі способом життєдіяльності суб'єкта, соціальною ідентичністю та саморегуляцією особистості, процесами навчання і саморозвитку, інтелектуальними та мисленнєвими діями, забезпечує її функціонування, розвиток, саморозвиток. Рефлексивність доречно класифікувати за різними критеріями на велику кількість різних видів і розглядати не тільки і не стільки її метричні характеристики (що вимірюється від мінімуму до максимуму), скільки як певну багатовекторну структуру, яка адекватно описується не одним-єдиним показником, а цілісним профілем.

3. Рефлексивність психолога є специфічною психічною властивістю, індивідуальною якістю суб'єкта, яка структурує та інтегрує особистісні та професійно важливі якості у цілісні синтети, водночас розвиваючи, збагачуючи і посилюючи їх на основі формування власних цінностей і принципів та визначення стратегії саморозвитку і професійного розвитку. Рефлексивність практикуючого психолога характеризується здвоєністю, дзеркальністю взаємного відображення суб'єктів спілкування і взаємодії, самопізнання і пізнання суб'єктами один одного, змістом яких виступає відтворення особливостей один одного. Рефлексивність є безпосередньою детермінантою професійної діяльності практикуючих психологів, оскільки рівень її розвитку є ключовим для структурування всіх інших професійно важливих якостей.

Розроблена структурна модель рефлексивності особистості психолога-консультанта містить у своїй структурі когнітивний (рефлексивна компетентність: рефлексивні знання, позиція, здатності), мотиваційний (рефлексивні якості: інтроспекція, системна рефлексія) та діяльнісний (рефлексивні дії: вирішення рефлексивних завдань, усвідомлення рефлексивної позиції та рефлексивних умінь) компоненти.

4. Емпірично досліджено особливості прояву рефлексивності психологів-консультантів. Вивчення когнітивного компонента засвідчило, щодосліджувані психологи є компетентними фахівцями – за вибіркою переважає високий та середній рівні розвитку рефлексивності. Такі дані вказують на те, що респонденти замислюються над власною поточною діяльністю, досить часто звертаються до аналізу поточних та минулих подій і ситуацій; планування своєї поведінки та діяльності, орієнтація на майбутнє.

Дослідження мотиваційного компонента показало домінування в респондентів інтроспективного типу рефлексії, що свідчить про зацікавленість у пізнанні саме себе та пошук варіантів власного розвитку у подальшій професійній діяльності. Для значної кількості досліджуваних психологів характерна системна рефлексія: вони прагнуть до пізнання себе, навколишнього світу, аналізують власні дії, ситуації, відшуковують альтернативи їх вирішення засобами професійної діяльності.

Вивчення діяльнісного компонента рефлексивності показало високий та достатній рівень розвиненості рефлексивних умінь, що свідчить про добрий професійний рівень фахівців.

Проведений кореляційний дозволив виявити систему взаємозв'язків між компонентами рефлексивності, та підтвердити припущення про те, що рефлексивність психолога як структурно складне утворення визначається гармонійним розвитком когнітивного (рефлексивна компетентність), мотиваційного (рефлексивні якості) та діяльнісного компонентів (рефлексивні

дії). Кореляційний аналіз також виявив найбільш розвинену систему зв'язків *системної рефлексії* з іншими змінними. Це свідчить про те, що розвинута системна рефлексія може виступати показником розвитку особистості психолога-консультанта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агачева Ю. А. Рефлексія міжособистісної атракції як механізм регулювання діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2015. 23 с.
2. Афанасьєва Т. О. Психологічний супровід професійного розвитку майбутнього психолога у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Запоріжжя, 2011. 20 с.
3. Бабаян Ю. О., Нор К. Ф. Структура рефлексивної компетентності викладача вищої школи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Психологічні науки: збірник наукових праць. Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. С. 22-26.
4. Бондар Л. С. Становлення самосвідомості особистості студентів-психологів в процесі підготовки до професійної діяльності. *«Слово»: Вісник Макіївського економіко-гуманітарного інституту*. Макіївка: Макіївський економіко-гуманітарний інститут, 2009. С. 48-52.
5. Бондаренко О. Ф. Психологічні особливості сучасної студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №4. С. 8-11.
6. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в студенческие годы : дисс. ... канд. психол. наук. Київ, 1999. 181 с.
7. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6–7. С. 80–83.
8. Васильєва М. О. Ефективність використання тренінгового методу у процесі формування професійної рефлексії майбутніх фахівців з соціальної роботи. *Проблеми емпіричних досліджень у психології*. Випуск 1. Київ: Гнозис, 2008. С. 274-279.

9. Вінтоняк В. Ф. Психологічний тренінг як засіб розвитку професійного «Я-образу» офіцера. *Вісник Національного університету оборони України* : Зб-к наук. праць. Київ: НУОУ, 2014. Вип. 4 (41). С. 180 – 185.
10. Волошина В. В., Долинська Л.В., Ставицька С. О., Темрук О. В. Загальна психологія : Практикум : навч. посібн. Київ: Каравела, 2005. С. 164-165.
11. Воронова О. Ю. Модель рефлексії в професійній діяльності педагога-вихователя. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Том VII. Екологічна психологія. Випуск 36. С. 113-120.
12. Гуртовенко Н. В. Роль тренінгових занять у формуванні готовності студентів-майбутніх педагогів до реалізації особистісно-орієнтованого підходу. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 33. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. С. 139 – 148.
13. Делійська Ю. Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2000. 196 с.
14. Дідковський С. В. Поняття про рефлексію як механізм розвитку когнітивних схем. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Том VII. Екологічна психологія. Випуск 35. С. 55 – 64.
15. Доцевич Т. І. Компетентність суб'єкта педагогічної діяльності у вищій школі: метакогнітивний аспект : монографія. Х. : ХНПУ, 2015. 346 с.
16. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления (Как мы мыслим). 2021. 166с. URL : <https://dlib.kiev.ua/items/show/363>.

17. Євдокимова Н. О. Психологічні засади формування суб'єкта правничої діяльності у вищому навчальному закладі : монографія. Миколаїв : Іліон, 2011. 420 с.
18. Євдокимова Н. О., Швалб Ю.М. Навчальний тренінг як технологія підготовки фахівця у вищому навчальному закладі: інноваційний проект. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. 22 с.
19. Заброцький М. М. Розвиток особистісної рефлексії педагогів у системі післядипломної педагогічної освіти. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VII, Екологічна психологія. Вип. 26. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 195-202.
20. Заброцький М. М., Шапошникова Ю. Г. Розвиток рефлексивної сфери практикуючого психолога на етапі професійної підготовки : навчальний посібник. Миколаїв : Іліон, 2012. 184 с.
21. Загра С. Є. Освітнє середовище ВНЗ як інтегративний фактор суб'єктно-професійного становлення майбутніх психологів. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць*. Т. 2. Вип. 9. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. С. 105-108.
22. Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 90-97. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2014_2_9.
23. Застело А. О. Психологічне забезпечення екологічності освітньої взаємодії в просторі дистанційної освіти: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Запоріжжя, 2012. 20 с.
24. Зімовін О. І., Заїка Є. В. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісн. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2013. № 47. С. 65-71.

25. Іванцова Н. Б. Генеза професійної спрямованості практичного психолога : навч.-метод. посібн. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2013. 344 с.
26. Келеси М. Особенности рефлексии как формы самопознания личности : дисс. ... канд. психол. наук. Київ, 1996. 195 с.
27. Кокурн О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. Київ: ДП "Інформ.-аналіт. агенство", 2012. 200 с.
28. Колпакчи О. С. Можливості професійної підготовки у формуванні професійно-етичних цінностей майбутніх психологів. *«Слово» : Вісник Макіївського економіко-гуманітарного інституту*. Макіївка : Макіївський економіко-гуманітарний інститут, 2009. С. 48-52.
29. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2003. 18 с.
30. Корень Т. О. Особливості психологічного супроводу майбутнього психолога на етапі інтенсифікації у ВНЗ. *Сучасна психологія : актуальні проблеми й тенденції розвитку* : матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції. Запоріжжя : КПУ. С. 107-108.
31. Корнєв М. Н., Привалова Н. Н. Соціально-психологічні умови становлення рефлексивної поведінки. *Проблеми соціальної психології*. Вип. 2. Київ, 1992. С. 56-62.
32. Котик І. О. Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини : дисс. ... канд. психол. наук. К., 2004. С. 41.
33. Кравців О. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії викладачів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2009. 20 с.
34. Кузікова С. Б. Застосування активних форм навчання при підготовці студентів-психологів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Київ: ГНОЗІС, 2005. Т. VII. Ч. 4. С. 168-174.

35. Кузікова С. Б. Психологічний тренінг як засіб активізації процесів особистісного саморозвитку. *Актуальні проблеми психології*. Київ: Главник, 2008. Т. X. Ч. 5. С. 291-299.
36. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : автореф. дис ... докт. психол. наук. Київ, 2012. 44 с.
37. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія. Суми : МакДен, 2012. 410 с.
38. Кузікова С. Б. Феноменологія саморозвитку в психосоціальній генезі особистості: суб'єктний підхід. *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика* : монографія / За ред. Максименка С. Д., Зливкова В. Л., Кузікової С. Б. Кн. 1. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. С. 295-318.
39. Кучеренко Є. В. Професійне самовизначення майбутнього психолога: теорія і практика: навчально-методичний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2014. С. 97 – 142.
40. Максименко С. Д., Носенко Е. Л. Експериментальна психологія : підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 360 с.
41. Маскалева Л. А. Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексивності майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2019. 218 с.
42. Мельничук І. Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення в процесі розв'язання професійно-психологічних задач: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2001. 20 с.
43. Мова Л. В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2003. 20 с.

44. Нестерук Н. О. Роль рефлексії у процесі професійного становлення особистості. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського* : збірник наукових праць. Т. 2. Вип. 8. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. С. 197-202.
45. Носко Л. А. Експериментальна програма розвитку рефлексивності майбутнього психолога. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 2 (14) co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2016. p. 27-43.*
46. Носко Л. А. Здатність до рефлексії як професійно важлива якість. *Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 23-24 жовтня 2015 р.). Харків : Вид-во «Діса плюс», 2015. С. 246-247.
47. Носко Л. А. Рефлексивність психолога: поняття та структура. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 3 до Вип. 36, Том III (19): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Київ: Гнозис, 2016. С. 166-173.
48. Основи психологічного консультування: опорний конспект лекцій з дисципліни для студентів денної та заочної форми навчання напряму підготовки 6.030103 «Практична психологія» / укладач В.С. Варга Мукачево : МДУ, 2018. 41 с.
49. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. №6-7. С. 3-6.
50. Пов'якель Н. І. Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи : монографія. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: НПУ імені Н.П. Драгоманова, 2008. 298 с.

51. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб., 4-те вид., випр. і доп. Київ: Каравела, 2020. 418 с.
52. Пророк Н. В. Практичний психолог: професійно-важливі якості. *Проблеми загальної та практичної психології*. Київ, 2001. Т. III, част. 8. С. 190-194.
53. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова ; ред. Н. А. Побірченко. Київ: Науковий світ, 2007. 274 с.
54. Психологічні основи професіоналізації особистості в умовах освітньої взаємодії : монографія / В. Й. Бочелюк, Н. Є. Завацька та ін.; за ред. В. Й. Бочелюка. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. 226 с.
55. Савицька О. В. Психологічний супровід професійної підготовки майбутніх психологів. URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2010_SV/rozdil_3/Chegie.htm
56. Савчин М., Студент М. Рефлексія як механізм вдосконалення професійної діяльності фахівця. *Наук.-метод. журн.* 2003. Вип. 2 (6). 230 с.
57. Самойлова А. Г. Особливості формування професійної свідомості майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Запоріжжя, 2005. 19 с.
58. Смутьсон М. Л Структура інтелекту: Рефлексія та інтуїція. *Психологія* : зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2000. Вип. 11. С. 9-16.
59. Ткач Т. В. Освітній простір особистості: психологічний аспект: Монографія. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2008. 272 с.
60. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.

61. Чепелева Н. В. Личностная подготовка психолога в условиях вуза *Психолого-педагогические основы личностно-ориентированного образования в МДЦ «Артек»* : сб. науч. тр. Ялта : Артек: ГИА, 2001. С. 34-41.
62. Черепехіна О. А. Формування професіоналізму майбутніх психологів засобами психологічного супроводу. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*: збірник наукових праць. Т. 2. Вип. 8. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. С. 307-311.
63. Чуйко О. В. Особистісне становлення суб'єктів професійної діяльності у соціономічних професіях : монографія. Київ: АДЕФ-Україна, 2013. 280 с.
64. Шапошникова Ю. Г. Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008. 239 с.
65. Швалб Ю. М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты : Монография. Київ: Основа, 2013. 240 с.
66. Шевченко Н. Ф. Рефлексивне середовище як фактор професійної підготовки психологів. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Київ, 2000. Вип. 9. С. 354-364.
67. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки. Київ: Міленіум, 2005. 298 с.
68. Яблонська Т. М. Розвиток здатності до рефлексії в особистісному та професійному становленні. Київ, 2005. 210 с.
69. Chen A.-Y., Seng S.-H. On improving reflective thinking through teacher education. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, San Francisco, 1992. P. 248-302.
70. Dorntr P. Self-reflection and problem solving. *Human and artificial intelligence*. Berlin, 1978. Vol. 7. P. 101-107.

71. Hatton N., Smith D. Reflection in teacher education: Towards definition and implementation. *Teaching Education*. 1995/ - №11, 1. P. 33-39.
72. Kuiper R. A. Enhancing metacognition through the reflective use of self-regulated learning strategies. *The Journal of continuing education in nursing*. 2002. March/April. P. 78-87.
73. Reither F. Selfreflective cognitive processes: Its characteristics and effects. XXII-nd International Congress of Psychology. Leipzig, 1980. V. I. P. 102-229.
74. Schon D. A. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. 1991. 384 p.